Suur Tõll

SAAREMAA VÄGIMEES

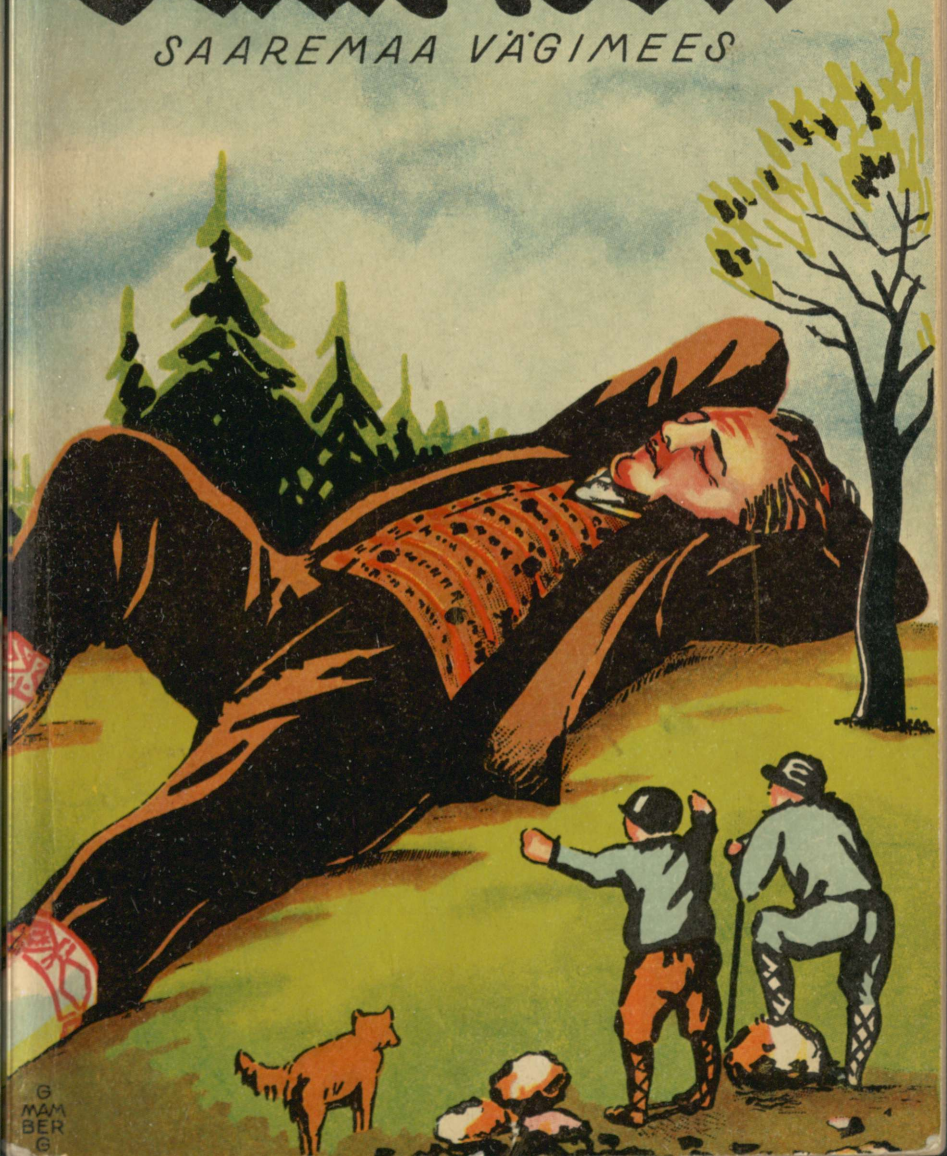

ARH

Rmk. nr. 100.

Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse
toimekond.

Nooresoo kirjawara № 23.

A-59759

Suur-Tõll,

Saaremaa wägimees.

Eestlaste ennemuistne jutt.

Saaremaa rahwasuust 20-ne aasta jooksul kokkukorjanud

P. SÜDA.

Neljas trükk.

TALLINNAS,
G. Pihlaka kirjastus 1921.

2
Tartu Ülikooli
Raamatukogu
199678
ARHIIVKOGU
UA6100062

T. Liiwi trükk Kuressaares.

1. Suur-Tõllu mõis.

Saaremaal olla wanal ajal üks wäga suur ja tugew mees elanud, kes omal ajal Saaremaa walitseja olnud. Kui pikk ta meie aegse pikkusemõõdu järele just on olnud, seda ei nimeta rahwas mitte, aga tema tegudest ja neist asjust, mis ta on pruukinud, paistab selgeste wälja, et wilistide Koljat tema kõrwal üsna poisikeseks on arwata. — Koljati pikkus oli kuus küünart ja üks waks, see on just nii pikk nagu mõne mõisa orjapõlwe aja teowaimu niidutüki latt; aga Suur-Tõllu paras reisikepp olnud wiiesüllane kuuse palk. Saaremaa ümberkaudsete saarte ja saarekeste peal käimiseks ei olnud talle laewa tarwis, waid ta käinud ikka jala. Ehk ta küll ihu poolest nii suur olnud, siiski ei olnud ta mitte suureline ega kõrgimeeleline, waid wäga hea ja pehme südamega walitseja, kes alati, kus teda tarwitati ja paluti, igaühele appi läks. Ometi olnud temal ka üks koht, kus ta oma abikaasaga, kui waenlastest rahu oli, waikselt elas. See koht olnud üks mõis Püha kirikkonnas, mida praegu weel tema nime järele Tõlluste mõisaks kutsutakse.

Suur-Tõll ei ole ennast mitte lasknud teenida, waid ta on ise oma aitamistega teisi teeninud; majapidamist on ta oma naisega talitanud ja kus neil iial

midagi ehitada ehk parandada ette tulnud, seal juures on nad ikka ise töötegijad olnud. Nagu kõik Saaremaa eestlased praegugi selle poolest Ülemaa eestlaste kõrwal otsegu teist loomu on, et nad ise kõik ära teewad, nõnda on ka Suur Tõll olnud.

Ma ei kiida oma maa rahwast sellepoolest mitte ilmaaegu, waid seda peab iga tähelepanija tõeks tunnistama, et Saaremaa rahwas tugewa kehaga ja töökas rahwas on, kes kõik oma tööd ja tarwitused ise ära teeb. Olgu majaehitus ehk muu töö, olgu see rauast, puust, kiwist, nahast ehk riidest, nad teewad ikka ise oma tarwis; kui see ka igas majas just peenike töö ei ole, siiski saab see oma tarwiduseks ära tehtud, mille asemel Ülemaa eestlased iga ühe töö tarwis ametimeest peawad otsima, nagu ma ühe Tartu poolt mehe enese suust kuulsin. Kui Tartumaa talumehel kuidagi see äpardus juhtub, et wee ämber wõi kalja kapp ehk piima pütt oma terwise kaotab, witsad katki lähewad, siis pole teist nõu, kui ametimeest otsida kes seda wiga parandab. Läheb aga niisugune tarwiline majariist, kas wanuse wõi muu juhtumise läbi, hoopis kõlwatuks, siis peab linna sõitma, kust uut wõib osta, sest niisugust meest ei ole ligikorras saadawal, kes uue ämbri ehk kapa wõiks teha.

W. P. t.

2. Tõldemägi.

Kord toodi mõne saadiku läbi sõnum Suur-Tõllule Tõlluste mõisa, et õhtupoole Saaremaa randa olla waenlase laewad ilmunud ja suur hulk waenlasi Katri

pere juures maale tulnud*). Saadikud olid läkitatud Suur-Tõllu appi paluma, kes ka temale pidiwad ütlema, et rahwa esimehed on Tammiku peresse kokku tulnud „killa päewa“ pidama**).

Suur-Tõll andis käsu, et saadikud „killa peresse“ Tammikule tõttawad ja „killale“ ütlewad, et nad ruttu teised saadikud Katri randa läkitawad, waenlase seisu tähele panema ja siis „killale“ teadust tooma. „Mina,“ ütles Suur-Tõll, „tahan täna õhtu Hiiumaale sauna minna; homme õhtul olen ma ka Tammikul, siis saame näha, mis tuleb ette wõtta.“

Saadikud ruttasiwad tagasi Tammikule ja andsiwad „killale“ Suur-Tõllu käsu teada. — Silmapilk oliwad teised saadikud Katri poole tõttamas. Kui waenlased teadust saiwad, et Suur-Tõll tulemas on, põgenesiwad nad oma laewade peale ja põgenesiwad ära.

Suur-Tõll oli ennast Hiiumaal puhtaks wihelnud ja tuli sealt otse Tammikule. Saadikud oliwad just selsamal ajal ka Katrilt tagasi jõudnud, ja teatasiwad et waenlane on ära põgenenud. See sõnum rõõmustas „killa“ ja Suur-Tõllul oli ka hea meel ja ütles ennast sauna peale natuke magada tahtwat, lubas nõukogu „killa“ juua, aga ise läks pool wersta õhtupoole, wäikese mäe künka peale ja heitis puhkama; enne oli ta käsu andnud, et keegi teda ilma sõjahädata ei peaks äratama. Nõukogu hakkas rõõmsaste

*) See paik on kihelkonna kirikkonnas Karala piiris.

**) Killa päew oli wana rahwa nõupidamise päew, mil rahwawanemad, keda „esi-“ ehk „eesmeesteks“ hüüti, kokku tuliwad nõu pidama. Tammiku pere on kihelkonna kirikult umbes 6 wersta lõunapool, üksik talukoht metsa sees.

„killa“ jooma, Suur-Tõll puhkas. Sest ajast nimetakse seda mäeküngast, kus Suur-Tõll puhkas, „Tõldemäeks.“

Teisel hommikul tuliwad Wõdruka küla lapsed oma karjadega Tõldemäe juure. Kui lapsed teada saiwad, et Suur-Tõll seal magas, wõtsiwad nemad oma kergemeelelises wallatuses nõuks Suur-Tõllu üles äratada, et näha saaks, kui pikk see Suur-Tõll õige on. Oma wanematelt oliwad nad neid sõnu kuulnud, kuidas Suur-Tõllu peab äratama. Läksiwad siis magaja Suur-Tõllu ligi ja hüüdsiwad:

„Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse üles! Waenlane on maal!“ —

Suur-Tõll ringutas, ajas ennast põlwili ja waatas üle männa latwade ümberringi. Lapsed paniwad nii suurt meest nähes, plehku.

Kui Suu-Tõll märkas, et teda narritud, sai ta wihaseks ja ütles:

„Et teie mind narrinud olete, ei tule ma enne teile appi, kuni teie oma weri teile jala luupeksani ulatab!“

Seda rääkis ta nii walju häälega, et mäed wärisesiwad ja merewesi wirwendama hakkas; ja kui ta seal oma pead raputas, sündis ta juuste liikumisest nii kange tuul, et see palju puid Loona männikus maha murdis; pealegi wiis seesama tuul Määpä peretoa katuse pealt ära ülesse pilwede kõrguseni, mis wiimaks Lümmada järwe langes, mille peale linnud oma sõnnikut paniwad. Sestsamast Määpä toa katusest sai järwe sisse maa tükk, mida tänapäewani „pääkseks“ kutsutakse.

Suur-Tõll märkas warsti, et niisugune kergemeeleline wallatus, mis Wõdruka küla lapsed tema wastu ilmutanud, wanemate halwa kaswatamise läbi nende südames aset wõtnud; sellepärast wõttis ta pahas meeles nõuks, Wõdruka külarahwast karistada, ehk hoopis ära hukata. Ta korjas silmapilk Tõldemäe alt kõik kiwid kokku, kus neid wäga rohkeste olnud, ja tahtis nendega Wõdruka küla ära purustada. Meelehaigus oli ta jõudu niipalju kaswatanud, et kiwid, mis ta küla peale tahtis wisata, üle küla Paasiku metsa, Loona mõisa ja Wõdruka küla wahele maha langesiwad, ilma et kellegile oleks kahju teinud.

Kui nüüd keegi Paasiku metsas nii lõpmata palju kiwa näeb ja mõtleb, kust neid nii hirmus palju siia tulnud, siis teadku ta, et Suur-Tõll neid sinna on loopinud. Wõdruka külarahwas wõiwad neid nähes rõõmustada, sest oleks nende hulk küla peale langenud, siis ei oleks naljaga natukestki tegemist olnud.

T. P. ts.

3. Sõda Sõrwemaal.

Kui nüüd Suur-Tõll kord ülewal oli — ehk küll sauna peale oleks rohkem magada tahtnud, mida aga laste wallatus eksitas, — siis ei heitnud ta mitte enam uuesti magama, waid jättis Tammiku peres „killa kogu“ jumalaga ja läks oma Tõlluste mõisa. Kui ta oma juhtumised abikaasa Piretile oli ära rääkinud, soowis ta süüa saada ja nimelt wärsket kapsta leent. Sellepärast pidi Piret katla tulele seadma, ta ise läks aiast kapstaid tooma, mis Ruhnu saares oli.

Ta läks merest läbi Ruhnu ja aias niipalju kapstaid kotti, kui arwas tarwis olewat ja ruttas tagasi. Kui ta koju jõudis, oli wesi juba keemas; Piret pani kapstad katlasse ja warsti oli igatsetud toit walmis.

Teisel hommikul tuliwad saadikud Sõrwemaalt Tõlluste mõisa. Need palusiwad Suur-Tõllult wäga alandlikult, et ta neile appi tuleks, sest need waenlaste salgad, kes Katri rannast ära põgenesiwad oliwad Sõrwe-Säärele maale tulnud ja rüüstasiwad rahwast, riisusiwad warandust ja tapsiwad neid, kes wastu hakkasiwad; peale selle oli sõrulastel see wiga, et kõik noored ja tugewamad mehed sel ajal wäljas kalapüügil oliwad. Sellepärast palusiwad Sõrwe saadikud wäga, et Suur-Tõll ka meeste abi juure wõtaks.

Aga kuda neid kõiki nii ruttu sinna saada? Selle poolest leidis Suur-Tõll warsti nõu.

Ta pistis esiteks kummagi jaki taskusse 10 meest, laskis siis Pireti peade pealt tasku kinni õmmelda, siis pani ta jälle 10 meest teiste peade peale taskusse kes siis just üle tasku serwa wälja waatama ulatasiwad. Et alumise korra mehed õhupuuduse pärast ei jääks lämastusesse, lõikas Piret nende suude kohalt niipalju jakki lõhki, et mehed wärsket õhku sissehingata ja wälja waadata wõisiwad. Nõnda oli 40 meest taskudes. Sõjariistadeks wõttis ta kahed härgade rattad kaasa, kus peale ta jälle kummagile rattale 20 meest mahutas; õla peale, wöö rihma wahele ja teise käewarre peale ruumitas ta 20 meest, kelle hulkas ka Sõrwe saadikud oliwad; nüüd köitis ta ühed rattad teiste taha kinni, wõttis esimeste rataste wehmri kätte ja ruttas Sõrwe poole. Kui ta Määpä küla wäljale

jõudis, sai ta seal ühe waenlaste salgaga kokku. Nüüd seadis ta omad mehed platsi ja ütles:

„Näitake üles et teie mehed olete, wõitke!“

Ise jäi ta pealt waatama ja juhatama.

Kui Suur-Tõll tähele pani, et waenlaste hulk palju perekam oli ja et juba üks Tõlluste mees maha lauges, arwas ta enesel õige aja olewat peale hakata, enne kui weel keegi tema meestest appi kisendas. Nüüd ei wiitnud Suur-Tõll sugugi enam aega, wõttis teised rattad teise käe otsa ja hakkas ümber weeretama, mis nii suure hoo ja rutuga sündis, et lühikese ajaga waenlasi nagu loogu maas oli. Omad mehed oli ta enne kõrwale saatnud.

Üks salk waenlasi oliwad jalgele walu andnud ja põgenesiwad Mõntu mäest alla. Seda nähes sai Suur-Tõll Rüssa Tiidriku rehe ulaalt ühe 6-e süllase kuuse palgi kätte, sellega wiskas ta waenlaste järele, mis neid wiimase meheni magama pani. Kui Suur-Tõll rattaid ümber keerutas, oli parema käe wasaku küle tagumise ratta pulk eest ära läinud. Ratas lendas läbi õhu kuni ta Koltse kõrtsi taha metsa maha langenud. Seal on ratas ühest ära lagunedes hirmust kära teinud, metsa maha murdnud ja maapinda purustanud, kus asemele sest saadik puu ega rohi ei ole kaswanud, waid järw sündinud. Sel rattal wõis jõudu taga olla, sest et peale wiie wersta suutis läbi õhu lennata ja maha langedes weel nii ränka tööd teha.

Kui Suur-Tõll sõrulaste asjad seekord jälle oli korrale seadnud ja waenlaste surnukehad Mõntu rünkasse lasknud maha matta, pööris ta jälle otse Tõlluste poole. Mehi ei wõtnud ta seekord mitte kaasa

kanda, waid käskis neid sõrulaste juures wälja puhata ja siis tagant järele tulla. Kui Suur-Tõll Koltse metsast läbi „Wiieristi“ rünka oli jõudnud, tundis ta jalad natuke wäsinud olewat, seega heitis ta sinna, kus wiis teeharu kokku käiwad ja sellepärast „Wiieristi“ kohaks hüütakse, teearude wahele puhkama. Et tema süda nii tähtsa ja hea töö järele rahul oli, magas ta seal paigas 3 päewa ja oleks wist weel kauem maganud, kui teda mitte jälle ühe hädaohu pärast ei oleks üles äratatud. —

Tema norskamisest wärises „Wiieristi“ mägi, kõik männa puud wabisesiwad ja terwet Sõrwemaad tunti põruwat. — Sõrulased tuliwad Suur-Tõllu ta puhkamise paika waatama ja tõiwad igüks ühe wärske puu oksa kaasa, pistsiwad seda tänu tunnistuseks, et neid suurest hädast peastnud, Suur-Tõllu ligi püsti maa sisse ja läksiwad jälle tagasi. Seda lugu rääkisiwad Sõrwe taadid oma lastele, ja seega on jutt ka minu kõrwu ulatanud.

Pärast tõusis aega mööda Sõrwes teise põlwe rahwas, kes Suur-Tõllu ega tema tegusid ei tundnud, ega ka oma wanemate juttusid õieti tähele ei pannud. Need nägiwad seda, kui nende wanemad „Wiieristilt“ mööda minnes üht oksa tee kõrwale maha wiskasiwad, mis need Suur-Tõllu mälestuseks tegiwad, aga ei pärinud põhjust järele, miks seda tehti, ka oliwad nad tähelepanemata jätnud, kas oks toores wõi kuiw olnud. Kui pärast ise sest paigast mööda läksiwad, tegiwad sedasama, wiskasiwad ühe oksa, olgu kuiw ehk toores, sinna paika. Aegamööda korjas sinna päratu hulk oksi kokku, mida „Wiieristi“ risuks

kutsuti. Kui noorematelt küsiti, miks nad seda teewad, siis tuli järgmine umbne wastus: See ei pidawat hea olema, kui siit muidu mööda minnakse.

Selle põlwe rahwas pole sedagi Suur-Tõllu mälestuseks teinud, ja ajahammas on „Wiieristi“ risu mullaks ja põrmuks muutunud, et noored Tiidrikud ja Priidikud kõige oma Maride ja Triinudega seda kohta ei tunnegi. Aga läheme jutu järjele tagasi.

Wanapagan, keda wana rahwas „wanapoisiks“ nimetas, oli Suur-Tõllu tõsine waenlane. Kui wanapoiss märku sai, et sõrulaste sõber ja abimees raskes unes rahulikult magas, tuli talle see kentsakas nõu, Suur-Tõllu kõige sõrulastega ära uputada. Kuulge, kuidas ta seda tahtis teha.

Ta tampis seal, kus Salmejõgi praegu on ja Sõrwemaa suurest saarest lahkub ja maa mitte täit kahte wersta lai ei ole, ühe kraawi ühest merest teise ja tahtis Sõrwemaad suurest saarest lahti lükata ja Suur-Tõllu kõige sõrulastega Läänemeres ära hukata.

Eldri Mats oli teda selle töö juures tähele pannud ja läkitas warsti sõnumeid Suure-Tõllule, kes „Wiieristil“ magas.

Kui Suur-Tõll seda wanapoisi paha nõu teada sai, läks ta warsti Mässa Mardi juure ja palus ta käest üks mesilaste pere, kes ilma keelmata seda ka lubas. Suur-Tõll läks mesilaste aeda ja saatis sealt tugewa mesilaste pere wanapoissi nõelama.

Wanapois oli just Kippaga pere kohal kraawis ja tahtis praegu rinna waral Sõrwemaad Saaremaast lahku lükata, kui mesilaste pere sinna jõudis.

Mesilaste pere hakkas warsti wanapoisi kallal ametisse; küll ta wihtus neid teise ja teise käega enesest eemale ja oli mitu kord selle tööga üsna kimbus, nii et Eldri Mats, kes seda eemalt salaja pealt waatas, wägise pidi naerma, kuni krambid kõhtu läksiwad; ometi oli wanapoisi wehklemine ilma kasuta — mine hoia sa mesilaste peret, — nõelasiwad wanapoisi nii kaugele, kuni nina paistetamise läbi lõua pikkuseks ulatas. — Seal needis wanapoiss mesilased ära, et nemad üle selle kraawi, mis ta oli teinud, lõuna pool ei pidanud eluaset leidma; aga mis sest ikka kasu, — teda nõelati ikka edasi. Wiimaks ei olnud wanapoisil ometi teist nõu, kui pani aga lõikama, otse wastu põhjatuult ikka koju poole. Ei tea, kus ta kodu õieti peaks olema? — Küll ta kargas ka kuradi moodi, aga mine sa nüüd mesilastega wõidu jookŝma. Lühikese ajaga oli ta Hirmuste heinamaale jõudnud, seal nägi ta üht kuuse oksa risu, sinna alla läks wanapoiss kõige oma pika ninaga nii ruttu, nagu kapa täis külma wett sauna ahju kerisele „sauhhh“ ja peasis nõnda mesilaste käest.

Pärast ei ole wanapoiss seda nõu mitte enam julgenud ette wõtta, sõrulasi ära uputada. Seda kraawi, mis wanapoiss teisest merest teise tegi, kutsus wana rahwas esite „Salanõu“ jõeks, aga kui tähendus aja rüppes ikka enam unustusetolmu enese peale oli kogunud, siis nimetati seda „Salamäe“ jõeks, — nüüd aga on ta nimi ikka „Salme jõgi.“ See muutumine on kõik keele waewa kergituse pärast sündinud.

Et Mässa perest see peastja linnu pere wälja tulnud, seepärast hakkasiwad rahwas seda talu Lin-

nuse taluks hüüdma, mis nime ta tänapäewani kannab.

Suur-Tõll läks Wiieristilt Wintri külast läbi, otse Abruka saarest mööda, Tõlluste mõisa. H. A. t.

4. Suur-Tõll ehitab sauna.

Pärast Sõrwe sõda elas Suur-Tõll mõni aeg rahulikult omas mõisas; mingit hädaohtu ei tulnud enam saarlastele, seega oli kangelase Suur-Tõllu elu ka üsna waikne.

Igal inimesel on omad soowimised ja igatsemised, mis ta taga nõuab ja ilma milleta nagu elada ei wõiks. Nõnda ka meie Suur-Tõll; tema armastas wäga saunas ennast wihelda. Tema sugulane Leiger, kes Hiiumaal elas, oli niisama suur saunasõber ja oli oma elujärjega juba nii kaugele jõudnud, et omale sauna oli ehitanud. Suur-Tõllul oliwad aga alatised tülid ja sõjatalitused toimetada olnud, seega ei olnud temal aega sauna ehitust ette wõtta, sellepärast käis ta siis Hiiumaal Leigeri saunas wihtlemas.

Et nüüd, nagu ülemal juba nimetatud, pärast Sõrwe sõda rahuline aeg oli wõttis Suur-Tõll sauna ehitamise ette. Mõnusa saunaplatsi leidis ta Audla wallast, seal kus praegu weel üks Tõllu nimeline talu seisab.

Suur-Tõll wõttis terwe materjali ostmise ja kandmise enese hooleks, aga abikaasa Piret pidi ahju kerise kiwid üle Saaremaa ülesse otsima ja paigale kandma, sest temale oli Suur-Tõll seda tundmist õpetanud, missugused kiwid kõige rohkem ja ka kõige

puhtamat leili annawad. Kui hoolas naisterahwas, kes keha suuruse poolest Suur-Tõllust sugugi tagasi ei jäänud, juba mõnda põlletäit kerise kiwa üle Saaremaa oli ülesse leidnud ja Audla kannud, juhtus ta wiimati üht wäga head leili kiwi Kõiguste mõisa piirist leidma.

Kiwi oli Piret'i meelest wähe suurem, kui wäike kerise kiwi, aga et ta tema headust leiliandmise poolest tundis, ei raatsinud ta teda maha jätta, waid wõttis kiwi üles, pani põlle sisse ja tahtis Audla poole tõtata; aga kiwil oli oma raskus, põlle paelad läksiwad katki ja kiwi langes Pireti warwaste peale, mis talle nii wäga suurt haiget tegi, et ta suure häälega nuttis. Külanaised, kes nuttu häält kuulsiwad, läksiwad wälja Piretit trööstima. Ses walus nuttis Piret niipalju pisaraid, et ümberkaudne maa, mis enne kõwa aru karjamaa olnud, Pireti silmaweest pehmeks ligunes, et heinamaaks kõlbas. Praegugi on ta weel heinamaa, mida sellepärast „Naiste sooks" hüütakse, et Piret seal palju silmawett walanud, mis selle kõwa karjamaa heinamaaks on muutnud, ja mis läbi see ümberkaudne karjama ka paremaks on läinud. Piret aga parandas põlle paelad ja otsis wähemaid kiwa niipalju kokku, et Suur-Tõll ütles: „Nüüd on küll!"

Kes nüüd ehk tahaks mõtelda, kuidas Pireti põlle paelad nii waesed olnud, et katkesiwad, see mingu kiwi waatama; see seisab tänapäew weelgi Kõiguste mõisa karjamaal, ta ümber teewad karjalapsed karjas käies wäikestest kiwidest trepid, et ta otsa wõiks ronida, kus peal nad oma lustitantsu toimetawad.

Kui Suur-Tõll oma sauna ehitamisega walmis

oli, ei olnud tal enam tarwis Hiiumaale sauna pärast minna, waid wihtles Saaremaal Audlas nii palju, kui süda kutsus. I. W. g.

5. Wana-poiss tahab Saaremaale põrgut ehitada.

Suur-Tõll elas mõned aastad pärast sauna ehitamist weel rahulikku elu oma abikaasaga Tõlluste mõisas ja käis nii sagedaste, kui aga soowis, oma naise Piretiga saunas, mis neile ihu terwise poolest suureks kosutuseks oli. — Sel ajal sünnitas ka Piret noortsugu; Suur-Tõllu suureks rõõmuks sündis neile poeglaps.

Kui Piret juba jälle terwise juures oli, nägiwad mõlemad wanemad rõõmuga oma poega suuremaks kaswawat; see oli oma isa nägu, muud kui silmad oliwad nagu emal taewa-karwa sinised. — Suur-Tõllul enesel ǫliwad pruunid silma-terad. — See rahulik elukord lõppes neil aga peagi.

Ühel kewadisel päewal tuliwad saadikud põhja-õhtu poolt Saaremaa rannast Tõllustesse ja tõiwad sõnumeid, et „wana-poiss“ sest ajast hirmsat wiha täis olla, kui ta Sõrwemaad tahtis ära hukata. Suur-Tõll oli teda mesilastega otse wastu põhja tuult saatnud, seda ei wõinud wana-poiss mitte ära unustada, ega andeks anda, ta waewawat hirmsaste põhja-pool saare ranna rahwast ja ähwardawat suurt õnnetust Saaremaa rahwa peale saata. Ta olla omad kurjad nõud ähwardades Aandi Hansule teada annud. Tal, wana-poisil, olla nõu Saaremaa rahwast ja nende

kangelast igawesti hukka saata; et aga Suur-Tõll wäga raske olla ja see suurt weowoori kulu teeb, teda põrgu wedada, sellepärast olla ta nõuks wõtnud Saaremaa Suur-Tõllu ja rahwa tarwis uut põrgut ehitada. Põrgu-platsiks olla ta Kärla kirikkonnast Karu järwe walitsenud, mis aga enne kuiwaks peab tehtud saama, sest et tuli ja wesi ei pidawat ka põrguski hästi kokku leppima. — Seda tööd olla wana-poiss ette wõtnud ja Teesu rannast jõe tarwis rada tampima hakanud, mida mööda Karu järwe wesi peab meresse jooksma.

Kui Pidutalu külamehed seda wana-poisi kurja nõu teada saiwad ja tema ettewõtmisi nägiwad, läkitasiwad nemad warsti saadikud Tõlluste mõisa Suur-Tõllule teadust wiima ja abi paluma.

Kui saadikud Suur-Tõllule sest asjast oliwad rääkinud, ei wiitnud ta sugugi aega, waid soowis Piretile ja pojale head terwist, pistis saadikud tasku ja ruttas Pidutalu küla poole teele, mis oma nime sest saanud, et seal külas „killa“ pidu peeti, millest ka Pidula mõis oma nime praegugi weel kannab, et ta Pidutalu küla asemele on ehitatud.

Sinna poole minnes lõikas Suur-Tõll enesele Pihtla arust, kus praegu Pihtla mõis seisab, kolm pihlaka puust keppi, miska wana-poissi piitsutada tahtis. Pidutalu külast läks ta Teeharude perede juure, kus wana-poiss ööldi tööl olewat. Kui Suur-Tõll sinna jõudis, oli wanapoiss just lapse-lapsi leiwameheks tegemas, see on — puhkas sööma peale. Surma-oda oli tal põigiti pea all.

Kui Suur-Tõll teda nägi selja peal magawat, oli tal nõu warsti peetud; ta wõttis kõik kolm keppi korraga peosse ja lõikas wana-poisile säuhh! otse keskpaika kõhtu.

Wana-poiss wiskas ennast ülekaela ja surma-oda läks katki. Wana-poiss kisendas suure häälega sõnu suust wälja: „Oda läts, oda läts, oda läts!“ Ei pannud tähelegi, et „läts“ Saaremaa sõna ei ole. Seda sõna: „Oda läts!“ kordas ta mitmele korrale uueste.

Suur-Tõllu hoop oli ta kõhule hirmust walu teinud, sellepärast wingerdas ta sinna tänna ja astus nii rängad sammud, et iga sammuga allika maa sest wälja pigistas, mis pärastpoole rahwale suureks tuluks saiwad. Need allikad on praegu weel Pidula mõisale suureks kasuks, sest et kaks weskit sui ja talwe wilja jahuks ja palkisid laudadeks teewad. Pidula mõisa kopli allikatest wõib iga teekäija loomale ja omale jahutawat keelekastet saada, wõib ka seal juures Suur-Tõllu peale mõtelda, kes wanapoisile niisuguse „lätsi“ andis, et häda jooksul niipalju hallikaid maa seest wälja pigistas. Ka wõib sellepeale õnnistades mõtelda, kes ilusad wärwitud ämbrid allika äärele ahelate otsa pani, et paremini ei wõigi teekäija ja ta looma keelekastmise eest muretseda.

Neid teeharude peresid hüütakse ka sestsaadik „Odalätsi“ peredeks, sest et wanapoiss seal „Oda-läts“ kisendanud. Teeharude peredeks hüüti enne neid sellepärast, et tee sealt kolme harusse läks.

See paik, kus wanapoiss Karu järwe weele teed hakkas tegema, kannab täna päewani nime „Teesu rand,“ õieti peaks olema: „Wee-tee-suu“ rand.

Suur-Tõll aga ei jätnud wanapoissi weel mitte rahule, waid ajas teda taga. — Wanapoiss lõikas otse põhja-õhtu poole maa sopi sisse, mis nagu poolsaar Saaremaa põhja-õhtu serwas seisab, mis sest ajast tagaajamise maaks hüüti. Meie ajal on sõna lühendamise läbi sellest „Tamise“ maa, „Tagamise“ rahwas ja „Tagamõis“ saanud, mis nimi aga sest tulnud, et Suur-Tõll seal lõukas wanapoissi taga ajanud.

Ühe talu wärawa taga sai Suur-Tõll wanapoisile kord ümber kintsude sähwata, mis üle ta ise kiideldes hüüdis: „Säädjas“ mis seaduslik tähendab. See sõna tuli nii wägewaste Suur-Tõllu suust wälja, et üle Tagaajamise maa kõlas; sellepärast hüüab rahwas seda peret „Säädja“ kohaks tänapäewani.

Wanapoiss sai sellest hoobist uut elu, mis talle Säädjas anti, kargas ühe jalaga traawi, teisega ülejala, kuni mere ääre jõudis; häda oli ta meele segaseks teinud, kohkudes nägi ta sügawat merd enese ees, ja Suur-Tõllu pikad pihlaka kepid selja taga. — Hädaga kahmas ta mõlemad peod liiwa täis ja wiskas enese ette meresse, selle mõttega, et teed merest läbi teha, ja kuidagi hingega Saaremaalt peaseda. Liiwast sai ta küll natukene teed mere sisse, mis nagu katusehari weest wälja paistis, sellepärast nimetatakse liiwa seljandiku täna päewani „Harilaiduks,“ mis wersta kaks meresse ulatab.

Siiski ei wõinud see liiwaseljandik wanapoisi elu peasta. Liiwa tee lõppes otsa, mis pidi nüüd saama? Seal pööras ta ennast ümber, waatas weel kord Saaremaa poole tagasi, siis kahmas mere põhjast peoga

peenikesi kiwa ja wiskas Tagaajamise maale üteldes: „Palju põrssaid — pisut podi!“

Räägitakse, et sest ajast selle maa nurga rahwas rohkesti siginema hakkanud, sest, et wanapoiss palju kiwa merest maale wisanud, saanud palju paekiwi seljandikkusid maale, mis wilja saaki wähendab ja „pisut podi“ tähendab.

Nüüd läks wanapoiss meele äraheitmisega otse wastu põhja tuult ja uppus merde ära. — Sest saadik pole kellegi silm wanapoissi Saaremaal enam näinud. Wanapoisist ei ole pärast muud märki merest wälja tulnud, kui et ühel sügisesel ööl põhja tuulega ta sarwed maale uhtunud, mis suure kolinaga randa tulnud, seda paika kuhu need sarwed maale tulnud, hakati „Kolina rannaks“ hüüdma; mõnedki nimetawad teda „Kolingaks“ täna päewani.

Kolina rannast on hundid need sarwed kõige põhjapoolsema maa nurga peale wedanud ja neid seal kõige talwe läbi närimas käinud; seega hakanud rahwas seda paika „w'a hundi ninaks“ hüüdma, mida praegu natuke muudetult „Hundwaninaks“ kutsutakse.

Wanapoisi kere on mere põhja jäänud, tema liha ja raswa on tursa kalad ta kontide pealt söömas käinud; sest ajast on tursade pead paisnud, nõnda et nende kerede kohta natuke suured wälja näitawad. Ja kui tursad surewad, siis unustawad nad suud lahti; need kaks wiga on tursadele sest maiuse roast põlwest põlweni külge jäänud. Aga wanapoisi kontide otsa läheb palju laewu hukka, mispärast seda kohta laewa rahuks kutsutakse. — Saksakeelse kaardi peal nimetatakse seda kohta „Kuradi põhjaks.“ M. L. p. k.

6. Hoo- ehk hobusekiwi.

Kui meie Kuressaare linnast seda teed wälja sõidame, mis põhja-õhtu poole Kellamäe mõisast mööda läheb, siis näeme wiieda wersta peal üsna maantee ligidal pahemat kätt ühte kiwi, mida „hookiwiks“ kutsutakse. Kui meie seda kiwi wanaaegse jutu järele tähele paneme, siis wõime teda ilma peata hobuseks pidada. Sellest kiwist räägib rahwa suu nõnda:

Põrgupapa „wanapoiss“ oli oma mamma „Babiloonal“ toaneitsit tarwis näinud olewat, kes tema targa arwamise ja südame soowi järele üks kõige ilusamatest ja nägusamatest neidudest pidi olema. Seepärast on üks „wanapoisi“ perekonna liige wälja läkitatud Saaremaalt, kus neidudest iialgi puudus pole olnud, ühte kõige ilusamat üles otsima ja, olgu mis kombel tahes, äratooma. Ühte niisugust meelepäralist, ilusatest ilusamat leidis see põrgu saadik Rootsinina talu perest, mis Püha kirikkonnas on. Seda neiut on ta magamise ajal katsunud ära warastada; ta on iseennast hobuseks muutunud ja neiut, kes magusaste magas nõiduse wäega oma selga kinnitanud. Nõnda kandnud ta magajat imeilust neiut kiirelt aga tasa waikselt wastu põhi tuult põrgu poole edasi. Ilma takistamata jõudis ta oma teel juba Kellamäe ligidale. Selsamal tunnil oli ka Suur-Tõll, kes Pidutalu poole tõttas, „wanapoisi“ uue põrgu ehituse tööd ülewaatama, selle paiga ligidale jõudnud. Korraga oli kuke laulu kuulda, sest Tingistema kirjulind jagas ööd pooleks, kuna ta suure häälega hüüdis:

„Wõtke neiuwaras kinniii..!“

Neiuwaras kohkus ja komistas natuke, kukelaul ja kandja komistamine oliwad neiu omast raskest unest üles äratanud. Aru saades, missuguse järje peal tema saatus praegu on, kisendas ta kõigest hingest:

„Appi, appi, appi!“

Suur-Tõll, kes iialgi kellegi appihüüdmise häält tuimalt ei wõinud kuulda, kuulis esmalt kuke laulu ja kommistamist siis hädalist appihüüdmise häält, seega pani ta jalgadele jõudu juure ja jõudis paariwerstalise ruttamisega appihüüdjale järele. Suur-Tõll sai asjast warsti aru ja ta nõu oli kohe peetud. Ta andis nende kolme kepiga, mis ta Pihtla harust oli lõiganud, hobusele otse kaela keeru pihta.

Klops — oli hobuse pea otsast ära ja wajus wisisedes maa põhja, aga hobuse keha muutus ennast kiwiks.

Noor neiu tegi Suur-Tõllule ilusa pika pai ja ütles:

„Aitumal, aitumal! Sa oled mind põrgulise küüsist peastnud! Aitumal, aitumal!“ Südamest andis ta Suur-Tõllu mõlema kätele suud ja ta silmad tilkusiwad rõõmu pärast.

Suur-Tõll aga ütles:

„Mine rahuga ja ära jää mitte enam nii raskesti magama!“

Neiu hakkas Rootsinina ja Suur-Tõll Pidutalu poole tõttama.

„Hookiwi“ on kõige põhja-õhtu poolse Saaremaa rahwale tuttaw. Seega olen tema sündimise loo ära jutustanud, nagu rahwas sellest räägib. R. sch.

7. Suur-Tõllu puhkamine Hirmuste mäel.

Hirmuste mägi on Saaremaale selle poolest tähtjas paik, et seal peal seistes õhtu, kui päike suisel ajal paar tundi weel ülewal seisab, ja ilm selge on wõib teraw silm ilma pikasilma abita seitsme Saaremaa kiriku torni korraga näha, nimelt: Kärla, Mõnnuste (õigeusu), Kaarma, Waldjala, Püha ja kaks linna kiriku torni. Sealt mäe pealt on suisel õhtul pärast päewa loodet imekena alla külade ja perede peale waadata; kui kaste juba mäekõrgusest on allapoole langenud, siis paistawad külad ja üksikud talud, wabadikkude majad, tuuleweskid, heinaküünid, wiljapõllud madalad kasemetsad heinamaa peal, kadakapõõsad karjamaal, loomade kari rannawäljal ja kõik, mis aga silma puutub, läbi kaste nagu wee seest wälja, mis waatajale imeilusa ja waimu kosutawa pildi silma ette kujutab.

Wõib olla, et Hirmuste mägi ka meie kangelase Suur-Tõllu meelest armas koht oli. See paik on Kärla kirikult arwata 7 wersta Sõrwe poole, tee ääres.

Kui Suur-Tõll wanapoisi Saaremaalt, wõi koguni siit maailmast ära oli saatnud, siis tuli ta Hirmuste mäele ja heitis sinna wäsimust wälja puhkama.

See asi oli kõigel Saaremaa rahwal tuttaw, mis wanemad oma lastele niikohe kui nad rääkima ja mõistma hakkasiwad, teatasiwad ja kinnitasiwad: et keegi Suur-Tõllu ilma waenu hädata ei tohi üles äratada ja kui teda äratada tarwis, siis ikka nende sõnadega: „Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse üles! Waenlane on maal!“ — Sellepoolest oli ka Suur-Tõll teis-

test inimestest iseäralise wiisiga: Kui ta rahu ajal kord puhkama heitis, ja midagi hädaohtu warsti rahwa peale ei tulnud, siis magas ta kas mitukümmend aastat. — Sellepärast on rahwa suust kuulda, et Suur-Tõll kord siin, kord seal paigas on surnud, kust aga wallatud karjalapsed teda olla üles äratanud. Sest see eksitus ka tulnud, et rahwas ta haua koha pärast waielnud. Oli aga Suur-Tõll kord üles äratatud, siis ei olnud tal enne magamisega tegemist, kui töö, mis ette juhtunud, lõpetatud oli.

Suur-Tõll puhkas seekord Hirmuste mäe peal rahulikult oma pikka und. Kõik Saaremaa rahwas, wanad ja lapsed, teadsiwad seda. Mõnikord norskas ta nii kõwaste, et maa põrus ja pilwedes wälku lõi. puud wabisesiwad ja merewesi wirwendama hakkas.

Saaremaa rahwas elas rahulikult ja pidasiwad sagedasti „killa“ pidusid. Matu Hansu talu oli rahwas „killa“ kohaks walinud. — See talu on Paadla piiris, rohke werst Hirmuste mäelt hommiku poole.— Seal peres on hiljuti weel üks wana rahwa „killa“ joogi kann olnud, mis puust tehtud ja üleüldse witsadega kaetud; selle kannul on toru, mis põhja pealt peale hakates kuni üle ääre ulatab; ta on just nagu kärnerite lillede kastmise plek kann. Kaan on sel kannul ka, aga ilma hingeta. Kaan pannakse ülewalt peale, siis käänatakse weerand korda ümber. Selle järele wõib kannu kaanesangast kinni hakates täit kannu mõnusaste kanda. Niisuguse kannuga tõi iga taluperemees „killa“ majasse õlut, mis seal ühes koos ära joodi. Seda pidu kutsuti: „Killa-joogiks“ ja seda kannu „Killa-kannuks.“

Ühel kewadisel päewal oliwad Kõrkküla karjased oma karjadega Hirmuste mäe all. Nagu laste juures meiegi ajal juhtub, et wanemate sõna pidamata jätwad, olid ka selleaegsed poisid omas wallatuses nõuks wõtnud, Suur-Tõllu ta pikast unest äratada, et näha saaks, kui pikk ta just on. Kuda mõeldud, nõnda ka tehtud. Lapsed jooksiwad Hirmuste mäele Suur-Tõllu juure, kelle keha pikal magamise ajal maa sisse oli wajunud. Seal hüüdsiwad nüüd lapsed kooris:

„Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse üles! Waenlane on maal!“ —

Suur-Tõll ajas ennast põlwede peale ja waatas üle metsa latwade ümber ringi. Kui ta midagi hädaohtu ei näinud ja märkas, et see laste wale oli, hüüdis ta walju häälega: „Et teie minule olete waletanud, siis walitsegu wale waim teite wallas põlwest põlweni!“

Sest ajast saadik peab seal wallas kõige esimesi walejuttusid walmis walatama.

Et lapsed karistamise wäärt oliwad, siis tõusis Suur-Tõll püsti, tõmbas suure kuuse kõige juurtega maast üles, hakkas latwast kinni, tõmbas korra läbi peo, oksad küljest maha ja pidi selle latwa otsaga, kuhu ühe sülla osa peale oksi külge oli jäänud, poistele karistuseks ümber kintsude andma. Poisid aga lippasiwad järsust mäerünkast alla warjule, ja Suur-Tõll wiskas witsa käest ära, mis läbi õhu wuhisedes kuni teine pool Kuressaare linna Upa lahte wette langes ja latwapidi püsti seisma jäi. Kudas wana rahwas räägib, on see puu kaua nõnda seisnud. Rahupõli Saaremaal kestis nüüd kaua edasi.

Et nüüd Suur-Tõll kord ülewal oli, siis ei heitnud ta Hirmuste mäele mitte enam magama, waid läks oma mõisa waatama, kuidas Pireti ja poja käsi käib. Suur-Tõllu poega kutsub rahwas „Noor-Tõlluks!“

Suur-Tõllu esimene töö, kui koju jõudis, oli Audlasse sauna minna. Selle järele walitses maal rahu.

E. t.

8. Suur-Tõll peastab Salme mehed merehädast.

Suur-Tõll oli omal ajal suur pähklite armastaja olnud, see olnud talle lõbusaks ajawiiteks pähklaid otsida ja kodus naise ja pojaga neid seltsis närida. Pähklid otsis ta iga aasta palju kokku, kui tal suuremaid toimetusi ees ei olnud.

Kui ta oma alamate käest teada oli saanud, et Abruka saares kõige paremad pähklid kaswawad, siis läks ta kord sinna proowi tegema, et näha saaks, kas jutt õige on, ja kui jutu õige leidis olewat, siis käis ta iga aasta pähklite ajal Abruka saares, ja kui õnn hea oli, tõi ta mõnikord mõlemate taskute täied koju Piretile ja pojale, kes kumbki pähklinärimist ei põlganud.

Ühel tormisel päewal tuli Suur-Tõll Abrukast tagasi ja astus otse Loode metsa nuka poole. Seal juhtus ühe Sõrwe kalapüüdja laewal see õnnetus, et torm ta just Suur-Tõllu jalgade ette ümber wiskas.

Wägimees wõttis laewa, kallas wee seest wälja ja pani õiete mere wee peale seisma, pidas näpuga laewa masti otsast kinni, et tühi laew uueste ei saaks

ümber minna. Teise käega noppis ta waesed uppujad mehed merest, nõristas suurema wee riiete ümbert ära ja pani tasahiljukeste üksteise järele laewa. Kui kõik mehed laewas oliwad, korjas ta nende wõrgud, aerud, istepingid, leiwakotid, kalakarbid ja mis neil muud kaasas olnud, merest wälja ja pani laewa. Meeste silmad hiilgasiwad suure rõõmu pärast, et nii hõlpsaste merehädast ja uppumise surmast oliwad peasenud. Ometi ei leidnud sõnu, miska nii suurt heategijat kiita ja tänada.

Et aga tuul ja torm edasi mässas ja lained laewa oleks uuesti wõinud ümber wisata, sellepärast ei uskunud ta neid mere hooleks jätta, waid wõttis laewa kõige meestega wee pealt üles, tõstis õlale ja kandis neid Naswa poole.

Mehed istusiwad laewas ja ei teadnud, mis nad imekspanemise ja rõõmuga isekeskis pidiwad rääkima ja tegema. Wiimaks ütles Massi Tohwer, kes kipripoiss oli, laewa kipri Eldri Hindrikule: „Sul on kotis tubakat, anna suurele mehele tänutunnistuseks tubakat lõuga.“ Hindrikul oli hea meel, et see asi Tohwrile meele tuli; ta mudis warsti õige mehise lõuatäie tubakat kokku ja tahtis üle laewa parda Suur-Tõllule suhu pista. Aga kui pea õnnetus wõib tulla! Seda head tööd tehes, kerkisiwad Hindriku jalad laewast üles, suurem osa Hindrikut oli ju ennegi üle laewa parda, korraga oli Hindrek kõige jalgadega, lõua täis tubakat peos, merewees suplemas. Teiste meeste häda hääl laewast ja Hindriku sulpsatus äratas ka Suur-Tõllu tähelepanemisele. Kui ta meest wees nägi, pistis käe wee alla, tõstis Hindriku peo peal weest

wälja, nõristas suurema wee ta riietest ära, pistis pähklite peale tasku ja astus edasi Naswa poole.

Suur-Tõllul oli niipalju pähklid taskus, et Hindrik pähklite peal püsti seistes üle tasku serwa wälja waatama ulatas. Kui suur meeste imekspanemine selle üle wõis olla, ja mis nad isekeskis rääkisiwad, sellest ei ole ma wanarahwa käest midagi kuulnud.

Kui Suur-Tõll meremehed kõige laewaga Naswale maale pannud, siis sammus ta maad mööda Tõlluste mõisa poole.

Sel ajal oli juba üks sissetunginud wõõras rahwa sugu Saaremaal olemas. Miks Suur-Tõll neid Saaremaale sisse tungimise ajal oma ratas-sõjariistadega ei ole teise maailma saatnud, sest ei tea rahwas midagi rääkida. Mõnes Saaremaa nurgas arwatakse, et Suur-Tõll wõõra rahwa sissetungimise ajal, kuhugile oleks magama jäänud, ja et Saare rahwas sissetungija rahwa poolt nii suurt kurja ei kartnud, kui pärast nad maitsta saiwad. Sellepärast ei ole rahwas Suur-Tõllu üles äratanud.

Kui Suur-Tõll Naswalt oma mõisa poole kõndis, puutus tema silma kants, mis sisse tunginud rahwas oliwad ehitanud. See oli Kuressaare linnapea. Rõõmu temal sellest ehitusest küll ei olnud, ometi ei olnud rahwas teda selle ärarikkumiseks ka mitte appi palunud. Seega läks Suur-Tõll teda mööda minnes waatama ja katsuma, kas ka mehe töö on. Kui mitte, siis tahtis seda ümber lükata. Toredal kombel sammus Suur-Tõll, teine käsi teises taskus linnapea toki wastu ja lootis, et ta seda oma kõhuga wõiks ümber tõugata. Kui ta seda oli katsunud ja kants liikumata

jäi, ei wõtnud, ta teist katset mitte enam ette, sest rahwas ei olnud, teda selleks palunud. Muud märki ei ole linnapea toki külge Suur-Tõllu tõukamisest midagi jäänud, kui et tema naba linnapea wärawate kohalt kahest kohast kiwid müüri sisse on tõuganud, kuhu ehitajad pärast kaks akna auku sisse teinud, ilma et neid tarwis oli.

Suur-Tõll aimas sellest ehitusest Saare rahwale halba, sellepärast läks ta linnapea toki juurest pool pahameelega koju, kus Piret pojaga teda ootas.

M. L. m. s.

9. Pireti surm ja Suur-Tõllu lesepõlw.

Kui Suur-Tõll seda lugu, mis temal pähkli otsimise reisi peal juhtunud, mis ta näinud ja teinud, oma naisele ja pojale oli jutustanud, ja ka seda, et üks wõõras rahwasugu isamaale on asunud ja aset wõtnud ja et need merekaldale kantsi ehitanud, mis mehe wiisil walmistatud, mida ta kõhuga müksates ümber ei saanud, siis läinud Piret wäga kurwaks ja jäänud haigeks.

Sest saadik kui Piret sauna ehituse ajal ahju kerise kiwa korjas ja see kiwi, mis Kõiguste mõisa karjamaal tänapäew weel seisab, tema warwaste peale kukkus, on jooksja tõbi tema ihu sees aset wõtnud ja talle suurt waewa teinud. Aga nüüd, kui ta nii kurbe sõnumeid kuulis, wõttis haigus täiesti ta üle wõimust.

Kui Piret lühikese aega oli haige olnud, ütles ta ühel hommikul:

„Minu aeg on ümber, — wana taat waatab mo peale, — taat näeb ka sind ja poega, — — Matke mind aeda, — muld matab mo waewa. — — Kaugelt kaugelt kuulub hääl: Raske käsi rõhub rahwa peal. — Kaugelt, — kaugelt kumab üks täht, rahwa rahuks räägib see täht.“

Need olnud Pireti wiimased sõnad. Selle peale wajunud ta silmad kinni ja ta jäänud magama, ega polegi enam üles ärganud. — Suur-Tõll oma pojaga tegiwad nõnda, kuidas Piret oli käskinud, matsiwad teda enda rohtaeda maha.

Lesepõlwes elas Suur-Tõll enamisti waikist elu, nõnda et wanad jutud tema wägewust aga mõne korra weel ilmutasiwad.

Nagu enne ju kord nimetatud, oliwad sissetunginud rahwas Saaremaa rahwa üle peremeheks saanud, sellepärast ei olnud Suur-Tõllul enam walitsuse muret kanda, ja et lesepõlw ta ärksat waimu küllalt rusunud, ei ilmutanud ta oma wägewust enam suurte wõitlustega, nagu tänini waid suurte ehitustega, kus ta ise meister ja suuremalt jaolt ka töömees oli, kes kõik raskemad tööd enese peale wõttis.

Kas Suur-Tõll ka ristiusku wastu wõtnud, mis pealetungija rahwas wägise meie maale tõi, sest ei räägi wana jutt sõnagi; aga et Tõll kirikuid on ehitanud, sellest on küllalt sõnumeid.

10. Tõll, Tõllu poeg ja Leiger.

Tõllu pojast kõneleb rahwasuu seda, et see suurte ehituste juures weel mehekam olnud, kui wana Tõll ise. See on aga wanamehele mõnda korda

wastumeelt olnud ja talle pahameelt teinud. Niisama olnud üks Tõllu sugulastest, kelle nimi Leiger olnud, ja kes Hiiumaal Sõõru kabeli ligi elanud, ka Tõllude wärki mees. Hiiumaal kandwat weel praegugi mõned perekonnad Leigeri nime.

Leigerist kuuleme mõnest kohast rahwasuust, et see Tõllu wennapoeg olnud, keda aga Saaremaa Tõll enese wääriliseks ei tahtnud pidada. Tõll pahandanud ennast igakord, kui Leiger midagi oma pea järele oli julgenud ettewõtta.

Kui Tõllu naine Piret alles elas, siis oli Tõll lahke ja sõbralik. — Ta armastas oma poega, niisama ka oma Hiiumaa sugulast Leigerit. Aga lesepõlwes sai Tõll sagedasti wäga nukrameelseks ja kärsituks, endine armastus sugulaste wahelt kadus, iseäranis sest ajast, kui nad kirikuid ehitama hakkasiwad, Tõll lahkus oma pojast ja igaüks elas ise paigas. Mida kaugem ja kauem sa oma sõbrast wõi sugulasest elad, seda enam kriipsu ja kraapsu „must kass“ oma käppadega sinna wahele tõmbab. Nõnda oli ka Tõllude ajal lugu, mida meie alamal kuulda saame.

W. P. T.

11. Tõll ehitab Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikut.

Kui wana Tõll Mustjala kiriku ehitamist ette oli wõtnud, ei wõinud ta arwatagi, et tema poeg ka midagi ehitust julgeks ette wõtta. Aga ta poeg oli, niipea kui ta teada sai, et wanamees Mustjalas töös on, uut Kihelkonna kiriku ehitust peale hakkanud. Töö läks mõlemil enam kui jõudsaste edasi

Kui wana Tõll Mustjala kiriku oli walmis saanud, sai ta rahwa käest kuulda, et poeg Kihelkonnale kirikut ehitab. Pealegi oli talle ette räägitud, et poja kirik olla täielikum, kui tema oma töö. Siis läks Tõll seda tööd waatama.

Kes neid kahte, praegust Kihelkonna ja endist Mustjala kirikut on näinud, see teab küll, kui „suur waks wahet“ nende ehitusel on, sellepärast olla wana Tõllu hing täis saanud, kui ta poja kirikut täielikuma ja paremini ehitatud leidis olewat, kui tema oma töö. Et poeg teda mäe ala ehitanud, oli poja rumalusest ainus märk, mis wana Tõllu meelt natuke jahutas. Aga et kirik nii kõrge ja pika torniga oli, see pahandas wanameest nõnda, et nõuks wõttis seda puruks wisata, mis ta ka pojale kuulutas. Poeg tundis isa kõwa ja murdmata südant ja oli kurb selle pärast.

Wana Tõll läks pahas meeles põhja poole, leidis Oiu metsat ühe kiwi, mis ta meelepärast oli, sellega wiskas ta Kurewere ja Tammese küla wahelt mäekünka otsast kiriku pihta, mis aga õnneks mitte kõik seda ilusat kirikut ei rikkunud, waid üksi torni wõlwidest saadik maha murdis. Torn langes Kellakoja mäele maha, kuhu poeg pärast madala poole inetu torni ehitas, mis praegugi seal seisab. Sinna seati kellad üles. Kihelkonna kiriku kellad ööldakse üle Saaremaa kõige paremad olewat.

Kiwi millega Tõll wisanud, olla wist ise ka katki läinud, et seda praegu kellegile ei wõi näha pakkuda.

Poeg pole aga wana Tõllu kiuste enam julgenud kirikule torni teha, waid jäänud torni jalg sealt saadik seisma, kust Tõll teda maha wisanud. Nii seisab ta praegugi weel. R. R. st.

12. Noor „wanapoiss“ ehk Kurit.

Noorest „wanapoisist“ räägib Saaremaa rahwas nõnda:

Kui Tõll wanapoisil püksilapi mõõtu „Odalätsi“ pere juures oli wõtnud ja teda Tagaajamise maad mööda Harilaidust meresse saatnud ja ärs uputanud, siis on põrgu wald oma walitsejat mõnda aega ilma-asjata oodanud, sest „wanapoiss“ ei tulnud iial enam tagasi. Siis olla wanapoisi lesk proua Babiloona awaldanud, et herra olla Saaremaale läinud Tõllu taga kiusama. Tema arwates, et herral seal midagi õnnetust on juhtunud, seepärat peeti nõu, kuidas teada saada, mis temale on juhtunud.

Selle peale sai nõuks wõetud kõige targemat ja kawalamat waimu wälja walida, kes Saaremaalt põrgu herra üle pidi teadust tooma ja kui kuidagi wõimalik oleks, siis Tõllule, wõi tema soole, ehk koguni terwe Saaremaa rahwale tulist pussi tegema.

Seks waliti 3 sarwilist wälja ja heideti liisku, kes neist kolmest pidi reisi peale minema.

Liisk langes Babiloona wanema poja Kuriti peale. Seda kuuldes hõiskas põrguwägi koori rõõmulaulu. Teekonna ette walmistused jõudsiwad ruttu lõpule.

Proua Babiloona tõi käsikambrist kõige uuema märsi, kus ta pojale midagi oli sisse pannud, Kurit waatas kord märsi suust sisse ja hakkas laulma:

„Niinene kott, kanepine kanne,
Halli kitse kints kottis!“

Kõik põrgulised kisendasiwad kurgu põhjast neid laulusõnu Kuritiga ühes kooris kaasa. Sellega algas

Saaremaa reis ja Kurit ruttas teele. Kui ta Saaremaale oli jõudnud, otsis ta suure hoolega taadi jälgi taga, kuni ta wiimaks suure waewa järele „Odalätsi“ perede juurest haisu peale sai, kust ta haisu mööda „Tagaajamise“ poole läks ja sealt männikust, kus praegu kroonu mets on, taadi sarwe tükid üles leidis, mida hundid kõlwatuks närinud.

Nüüd oli Kuritil selge aru käes, mis taadiga juhtunud. Ta ei kahelnud sugugi selle üle, waid arwas kohe, et Tõll seda kurja kurjawaimule oli teinud. Sest tuli hirmus kurjus Kuriti südamesse ja ta tõotas seda kätte maksta, kui mitte Tõllule ja ta soole, siis ometi kõige Saaremaa rahwale, mis Tõll ta armsale taadile teinud.

Nüüd wõttis Kurit ette kõik Saaremaad läbi käia ja selle tee peale mõtelda, mis nõuks wõtta. Kui ta nüüd leidis, et Kihelkonnale kirik tehtud ja teada sai, et rahwas seal rohkeste koos käib Jumala sõna kuulamas ja ristiusku õppimas, siis ei teadnud ta esiotsa, mis ette wõtta. Kurwastus rõhus teda wäga.

„Taat on surnud suures waewas,
Tema sarwed minu kaenlas.
Põrguriigil palju ohtu,
Ei ma tunne plaastrit, rohtu,
Mis wõiks häda parandada,
Leske riiki awitada. —
Sealt'ap ilmub hirmus häda;
Kir'ku jookseb rahwa rida,
Kes weel tahaks kurja teha,
Rahwas tahab olla püha?
Tule appi, kallist nõudu,
Anna mulle armast jõudu,
Kurja teha kuhjaga.“

Neid sõnu soninud Kurit Kellamäe sarapikus kiwi otsas, kus tema istumise ase praegu weel peab ühe suure kiwi peal tunda olema. Selle laulu jorutamisel on Kuritile kena nõu tulnud:

Ta muutis ennast inimeseks, wõttis omale Tori Matsi näo ja läks Tamme Tõnise peresse.*) Seal sai ta weel suuremat pahandust, kui kuulis, et see kirik Tõllu poja ehitatud ja et rahwas seal wäga suurel hulgal koos käib. — Kui Kurit nii palju oli teada saanud, siis läks ta meel õige pahaseks ja ta wõttis nõuks selle kiriku uksed kinni panna, et rahwas enam sisse ei peaseks.

Sellel kirikul olnud esmalt kaks ust, üks lõuna pool küljes, teine õhtu pool otsas, mõlemad ilma eeskojata. Praegu on lõunapoolsel uksel eeskoda, kus kirikuwaesed sees istuwad, nõndasamuti on ka käärkambrile wäljapoolt pärast uks tehtud, kust õpetaja sisse ja wälja käib.

Kui Kurit seda oli tähele pannud, et aga kahe ukse kinni panemisega tee kirikusse takistatud on, siis oli ta oma nõupidamistega walmis ja läks nii suuri kiwisid otsima, et igaüks üht ust kinni mataks, ja et kellegi sureliku jõud neid ei wõiks eest ära weeretada. Ta otsis terwe Saaremaa läbi.

Kõiguste mõisa karjamaalt leidis ta ühe, mis oleks kõlbanud, aga, selle peale oli Tõllu naise Pireti silmawesi langenud, mispärast ta sellesse ei julgenud puutuda. Suure waewalise otsimise järele leidis ta

*) See koht on Kihelkonna kirikust paar wersta lõuna pool Rootsiküla walla talukoht.

wiimaks Kriimi*) saarekese pealt kaks niisugust kiwi mis arwas kõlbawat. Nüüd ootis ta „rüsna“ ööd,**) mil Kuriti arwamise järele õige aeg pidi olema neid kiriku uste taha kanda.

Kui esimene „rüsna“ öö kätte tuli, pistis Kurit kiwid märssi ja hakkas Kihelkonna kirikule ruttama. Kui ta Pälli*) perede juure oli jõudnud, oli südaöö juba käes ja Pälli Pärdi kukk laulis: „Wõtke kiwi kandja kinnieee, ää!“

Kiwikandja kehast ja südamest lõikas see kuke laul tungiwalt läbi, kohkudes tahtis ta jalgele jõudu juure panna, rapsas märsi ülemale, — õnnetus! — üks märsi silm läks katki, wähem kiwi libises wälja. Kes seda kiwi näha soowib, mingu Pälli männiku otsa, seal ta seisab praegu weel, suuruse poolest on ta noore kirbu sauna suurune.

Nagu pikse häälega kisendas Pälli Pärdi kukk teist korda: „Wõtke kiwikandja kinnieee ää!“

Ei olnud Kuritil aega selle peale mõtelda kuidas kiwi uuesti märsi ajada, waid tormas aga edasi. Koorm oli kergem ja kukelaulu hirm omast kohast tegi jõudu juure, sellepärast jõudis Kurit wäga ruttu edasi ja arwas, et teisegi kiriku ukse kinni saab. — Aga kiwi kandjale pidi uus õnnetus juhtuma. Kui

*) Kriimi saareke on Kaugatoma ja Möldri küla wahel, Ööri lahes, Sõrwe meres.

**) „Rüsna“ ööks nimetasiwad wana Saaremaa rahwas jõulu- ja nääri laupäewa ööd. — Ei ole teada saanud, mis põhi ehk tähendus sel nimel on.

***) Pälli pered on Lümmada mõisast arwata 1½ wersta lõuna pool.

ta oma koormaga Hagama**) kuusiku otsa oli jõudnud, seal kisendas Hagama Hansu kukk: „Wõtke kiwikandja kinnieee, ää!“ — Kuriti kõrwus oli see kuke laul nii wali, et arwas maa jalge all wärisewat, tahtis rutemini edasi minna, aga õnnetus: teine märsi silm läks katki — wiimane suurem kiwi libises märsist wälja. Sealsamas ta praegugi seisab — suuruse poolest nagu keskmine saun.

Kuhu Kurit sealt oma hädaga sel „rüsna“ ööl läinud, sellest ei räägi rahwas enam midagi. Kihelkonna rahwas wõib aga rõõmus olla ja Pälli ning Hagama kukkedele au anda, kui näeb oma armsa kiriku uksed alles lahti olewat. R. R. st.

13. Keina kiriku ehitus Hiiumaal.

Selsamal ajal, kui Tõll Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikuid ehitasiwad, olla nende sugulane, Hiiumaa wägimees Leiger, Keina kirikut ehitanud.

Kui Tõll oma pahameelt Kihelkonna kiriku torni wiskamisega natuke oli lahutanud, siis sammus ta jälle Mustjala poole, kus tee peal ta Teesuu lõpemere nurgast üle, otse Abula küla peale wälja läks. Meres olnud aga üks tükk põhja üsna pehme hundisawi, sellega määrinud ta oma jalad ära. Kõwa maa peal hakkanud kõiksugu puru sawiste jalgade ümber, mida ta nüüd tähele ei pannud. Kui ta oma jalgu leidis nii mustad olewat, andis ta kirikule Mustjalg nimeks, nagu teda tänapäewani weel kutsutakse.

**) Hagama pered on 6 wersta Kihelkonna kirikult lõuna pool.

Siin toodi Tõllule sõnumeid Hiiumaalt Keina kiriku ehitamisest. Sõnumed oliwad iseenesest wäga head, mis üle temagi ennast oleks pidanud rõõmustama, aga Tõllu kärsitu meel sai selle mõttega pahandatud: ehk on Keina kirik jällegi tema ehitusest parem. Ja kui ta teada sai, et lugu nõnda ongi, siis ei kandnud ta sõda seda waatama minna, waid wõttis pahas tujus nõuks seda ka puruks wisata. Kui ta selle töö tarwis paraja kiwi oli leidnud, sirutas ta ennast kord kiki warwule ja waatas üle metsade, kus kohal Keina kirik just seisab. Kui ta seda oli ära silmanud, siis wiskas.

Aga Tõll oli ka lihalik inimene, sellepärast olid aastate hambad ta jõudu jõudnud närida. Ehk küll wanake wisates jõudu tagasi ei hoidnud, siiski ei ulatanud kiwi Keina kirikuni, waid langes Hiiumaa randa meresse, kus teda tänapäewani „Tõllu kiwiks“ nimetatakse. Kes seda lugu tõeks ei taha pidada, ehk soowib seda kiwi näha saada, olgu hea mees ja mingu Hiiumaale, külap hiidlased teda warsti kiwi juure juhatawad. Selle kiwi olla Tõll Kiidema mõisa piirist Rista kõrtsi juurest ühe mäe otsa künka otsast Hiiumaa lahte wisanud. Selle järele heitnud Tõll sinnasamasse paika natuke puhkama.

Kui kaua Tõll Rista kõrtsi juures on puhanud, seda rahwas ei tea, aga tema ülesäratamisest olen küll natuke kuulnud. Karjalapsed olla sagedaste oma karjadega selle paiga ligidal käinud, kus Tõll puhkas ja on neil ka mitu korda nõu olnud teda üles äratada, ikka selle pärast, et näha saada, kui suur see Tõll ometi on. Ühel päewal ei jõudnud karjapoisid

oma uudishimu enam walitseda, waid läksiwad puhkaja Tõllu juure ja hüüdsiwad: Tõll, Tõll, tõuse üles! Waenlane on maal!“ Tõll tõusis warsti istuma. Kui lapsed teda istudes juba nägiwad üle madala metsa waatawat, siis jooksiwad nad suure hirmuga tiheda metsasalgu sisse warjule.

Kui Tõll nägi, et teda jällegi petetud, tõmbas ta ühe paraja kuusepuu juurtega tükis maast üles, et seega lapsi karistada. Lapsi aga ei olnud mitte kusagil enam näha; need oliwad padrikus warjul. Siis wiskas Tõll witsa käest ära, mis kõrgest õhu seest läbi jooksis ja wiimaks kesk Kiidema lahte meresse langes, kus ta esmalt latwapidi sawises põhjas püsti seisnud, juured üles pool, pärast küljeli mere põhja langenud, kus ta tänapäew peab alles olema.

M. T. K.

14. Kaks nurjaläinud ehitust.

Kuna wana Tõll Rista mäel magas, oli ka poeg Kihelkonna kiriku walmis saanud. Nüüd pidiwad nemad teist tööd ette wõtma, sest nemad oliwad ju niisamasugused, kui tänapäised saarlased, kes sugugi ilma tööta ei seisa, ega ilmaasjata aega wiida.

Kui poeg kuulis, et isa Kassiku kirikut*) oli ehitama hakanud, siis wõttis poeg kabeli ehituse ette, mida ta Kihelkonna kirikkonda Lümmada mõisa ligidale, Leedri ja Pälli küla wahele wäikese mäe seljan-

*) Kaasiku küngas seisab Hirmuste mäelt 2 wersta põhja-ida pool. Käesolewa aastasaja algul on siin kirikumüürid näha olnud, praegu on neist weel ainult wundament järel.

diku peale tahtis üles teha. Seda kohta kutsutakse sest ajast kabeli mäeks. — Seal paigas peawad praegugi ehituse kiwi rusud näha olema, rahwa jutule tunnistuseks, et jutt õige on. Sealt prügi seest on mõne aja eest weel kuld- ja hõbeasju leitud, kuid meie aja rahwal niisugust leiuõnne ei ole olnud.

Et see kabel mitte ei ole üles ehitatud, on sest tulnud, et niipalju kui päewal on ehitatud, öösel jälle ära laotati. Kes seda paha tööd siis teinud? Seda süüd aetakse Kuriti peale, keda Pälli kukk kord oli käskinud kinni wõtta, mis läbi tal korda ei läinud Kihelkonna kiriku uksi kinni matta. Et see kabeli ehitustöö sel wiisil ei wõinud edasi minna, wõib iga üks isegi arwata. Seega jättis poeg selle töö pooleli ja seisab Pälli kabel nüüdki ehitamata.

Nagu poja käsi kabeli ehitamisega pahaste käis, nõndasama käis Tõllu käsi Kaasiku künkal kiriku ehitamisega. Müürid oliwad pea walmis saamas, siis tuli paha lugu: mis päewa ehitati, seda ööse laoti. Paha tööd arwati jällegi wanapoisi suguwõsa peale. Et Kurit oma kurja tööd nii salaja tegi, et Tõll tema jälgile ei saanud, siis pidi kiriku ehitus ka siin paigas pooleli jääma.

Kellel aga lusti on, wõib kas homme päew seda kohta waatama minna. Kiriku jalg on weel selgeste Kaasiku pere taga põllul tunda. Pihlak kaswab kiriku platsil, kui põllu peremees teda weel ei ole ära raiunud. Kui keegi seda teeks, siis tõuseks palju tormisi, mis tuuleweskite terwisele ei pea hea olema.

Kord on pere karjapois kirwega ühe täkke sellele pihlakale külge löönud ja siis olla selle pere

pukkweski lagunema hakanud. Kas see jutt üsna õige on, seda wastutamist ei julge ma mitte üksi enese peale wõtta. Kui keegi selget otsust nõuab, waadaku ise järele.

15. Kärla ja Kaarma kirikute ehitamisest.

Wäga sagedaste tuleb seda ette, et wanade meeste nõud ja mõtted palju kaugemale ulatawad, kui noorte omad, ehk küll wanad wähem õpetust on saanud, ja noortest waimuhariduse poolest on maha jäänud. Seda näeme ka Tõllu ja ta poja juures. Tõll ehitas kirikut, poeg kabelit, mõlemate töö oli salakiusaja pärast õnnetu ja pidi pooleli jääma. Poja töö jäi hoopis tegemata, aga wana Tõll leidis nõu, nagu seda järgmine jutt näitab.

Kui Tõll nägi, et kiusaja kawal küll oli, tema ettewõtmist rikkuma, siis jättis temagi selle paiga maha, kus ta tänini tööd oli teinud, aga kirikut ei jätnud ta siiski mitte üles ehitamata, waid see pidi teise paika ehitatud saama. Aga kuidas õiget paika üles leida ja kuida kiusaja kurjuse eest uue paiga peal ennast warjata, seks läks head nõu tarwis. Kuulge, mis Tõll tegi:

Lepiku Hansul oli üks paar päris musti härgi, kes ühest emast ühel ajal oliwad sündinud, keda Lepiku „kaksikmustadeks“ hüüti. Neid laskis Tõll Hansu käest paluda, kes neid ka heameelega lubas ja andis. Nende „kaksikmustade“ wankrile pani Tõll nüüd uue kiriku nurgakiwid ja saatis need „kaksik-

mustad“ ise oma tahtmist mööda minema, neile üteldes: „Minge kiriku platsile, ärge jääge enne seisma!“

Härjad pöörsiwad warsti Kaasikult Killikare jõe poole kust härjad mõlemad läbi minnes jõid. Et rahwas, kes järele käisiwad, sellest nii suurt lugu pidasiwad, et „kaksikmustad“ härjad kiriku nurgakiwi ilma juhatajata wedades sealt jõest joonud, paniwad nad selle jõe kohale nimeks „Püha jõgi“ nagu seda jõe kohta tänapäewgi nimetatakse. Härjad läksiwad siit ikka edasi põhja poole, kuni nemad Keerula jõest läbi saiwad. Sinna jõe põhjapoolsele kaldale jäiwad härjad lageda liiwa platsi peale seisma. Seal saiwad kiwid pealt ära tõstetud ja kiriku nurgakiwideks seatud ja ka kirik ilma millegi takistuseta üles ehitud.

Wana Saaremaa rahwas on igale paigale püüdnud oma loomulikku nime anda. Nõnda oli ka selle jõe nimega lugu. Ses paigas, kus härjad kiwikoormaga seisma jäiwad, oli jõgi lõnglik-kõwer, wäntlik ja keeruline, nii et ta kaardi peal nagu korgitõmbaja wälja näeb. Sellepärast nimetas rahwas teda Keerula jõeks. Sellest Keerula nimest on pärast lühendamise läbi Kärla nimi saanud, mis nime see kirik praegugi kannab.

Kärla kiriku esimene ilu oli see keeruline jõgi ja wäike lepasalguke jõe kaldal; põhja-hommiku pool oli peale wiie wersta pikkune liiwaseljandik, mis seda paika sealt poolt küljest inetuks tegi. Aega mööda on mõistliku hoolekandmise läbi liiwa seljandik kaunis kenaks männikuks saanud. Wäike lepasalguke on „Lepa kopliks“ saanud, mis praegu pargi nime pärast mitte liiaks ära ei punasta; nõnda on Kärla

kiriku ümbrus üle Saaremaa suisel ajal kõige ilusam ja lõbusam kirikukoht.

Kui poeg kabeli ehituse oli Pälli juures pooleli jätnud ja teada saanud, et isal niisamasugune äpardus kiriku ehitusel olnud, nagu tema kabeli ehitusel, siis wõttis poeg Kaarma kiriku ehituse ette. Et aga susi sugu sellele tööle niisamasugust takistust ei teeks, nagu kabeli ehituse juures sündis, sellepärast olla poeg kiriku aluskiwid isesugusel wiisil maha pannud, aga mil wiisil,—see peab seletamata jääma; kuid abi on sest tõeste olnud, sest poeg ehitas ju kiriku üles.

Kui Tõll aru sai, et poeg Kaarmale kirikut ehitab, mis peaaegu juba walmis oli saamas, siis wõttis ta nõuks seda waatama minna. Nagu meie juba teame, oli must kass kord isa ja poja wahelt läbi läinud. Poeg ehmatas wäga, kui Tõllu nägi Elme poolt tulewat. Ruttu wõttis ta ette kirikule toed külge teha, et Tõll nii ligi tuli, ei kartnud ta mitte kiwiga wiskamist, waid seda, et Tõll ehk saaks kiriku ümber lükkama. Sellepärast arwas ta tugede ehituse tarwis olewat. Kui ta ühte külge tugesid ehitas, pidas ta teisest küljest teise käega wastu, et kui Tõll ühest küljest lükkaks, siis käsi wastupidamiseks walmis oleks. Tõll, kes poja kohkumist nägi, ei teinud ta kirikule midagi paha, ehk küll kirik palju suurem oli, kui tema oma ehitatud Kärla kirik.

Rahwas räägib, et Tõll ja poeg olewat ühe haamriga Kärla ja Kaarma kirikut seltsis ehitanud ja teine teisele haamrit kätte wisanud. Aga et see meie teadetega, mida mujalt oleme saanud, selle tüli pärast, mis nende wahel mõnda aega walitses, õieti ühte ei taha

passida, siis ei taha ma sest siin laiemalt arutust teha.

Selle paiga peal kus Kaarma kirik praegu seisab, olla enne üks maja seisnud, kuhu lõppenud loomade luud sellepärast olla koristatud, et mõned lehmad neid karjamaal närinud ja seega oma kallist söömaaega wiitnud. Et selle maja katuse peal sagedaste kaarnad on istunud, seepärast olla seda maja „kaarna majaks" kutsutud. Nüüd pidi kirik kaarna kiriku nime kandjaks ka jääma, aga et kaarn lindude riigis oma jume ja laulu heli poolest esimeses reas ei seisa, siis wahetati n—m-ga ära ja anti kirikule Kaarma nimeks.

Kui poeg Kaarma kiriku ehitanud, on ta Lepiku Leemeti juures korteris olnud. Seda kohta hakati sest ajast Tõllu taluks hüüdma. See talukoht on nüüd kadunud. Talu ahjuwaremed on weel tunda. Selge weega allikas woolab seal õueplatsi ligidal.

P. L. ms.

16. Sõda Massi nõmmes. Suur-Tõllu surm.

Kui Tõll Kärla kirikut ehitanud, on ta Sõmera küla magasini ligidal Riigu Risteni juures korteris olnud. Kirik oli juba pea walmis saamas, kui ühel õhtul hilja Tõllule Riigu peresse Sõrwemaalt sõnumid toodi, et Lääne poolt waenlaste wägi Sõrwe säärele maale tulnud, ja nii suure jõuga endid laiali laotanud, et wahwad Sõrwe mehed neid ei ole jaksanud tagasi tõrjuda. Ühes paigas on sõrulased wäikse salga waenlastega küll nalja teinud, neid põgenema ajades, kus waenlased sõrulaste wägewa wommide eest põgenedes ja oma nahka hoides meresse läinud ja ära

uppunud. Nad tahtnud parem wee surma surra, kui kuiwal maal sõrulaste kuiwas saunas hinge heita.*) Siiski oli waenlaste wägi teistes paikades tugew küll, tungis edasi, tappis, riisus ja põletas kuni Sõrwemaast läbi jõudes Massi pere juure laagrisse heitis, et sõjamehed hingata saaksiwad. Salme ja Üüdibe rahwas oliwad endid kõigest wäest wastupanemisele walmistanud ja Tõllu alandlikult appi palunud.

Kui Sõrwe saadikud kõik seda lugu Tõllule oliwad ära rääkinud ja teda appi palunud, siis ei wiitnud Tõll ka sugugi aega, ehk küll õhtu käes oli. Ta pistis Sõrwe saadikud jaki tasku ja ruttas Sõrwe poole. Ta ei käinud mitte teed mööda, waid otse metsast läbi. See tee, mis ta praegu käis, wiis teda Tirimetsa mõisa**) juure Tõnu pere peale metsast wälja.

Tõll puhkas Tõnu pere õues lühikest aega. Kui juba koiduwalge wälja tuli, tungis Massi poolt häda hääl Tõllu kõrwu ja wiha waenlase ülekohtu töö üle, mis need tema armsa Sõrwemaa rahwale oliwad teinud, täitis kuhjaga tema südant.

Seal tuli nüüd korraga tema meele, et rutulise tulemisega eilsel õhtul oli unustanud sõjariistu kaasa wõtmast. — See wiga wõis parandatud saada, sest

*) Seda paika, kus sõrulased waenlasi meresse tõrjunud nimetakse tänapäewani „Türjurannaks."

**) Seal kus praegu Tirimetsa mõis seisab, olnud sel ajal kaks talukohta, mis Tedremetsa taludeks kutsutud, sellepärast, et ses suures metsa laanes, mis sealt juba peale algas, kus praegu Käeselja mõis seisab, palju tetri olnud, kes kewadisel hommikul koidu ajal kõik seda metsa oma kudrutamisega täitnud. Tedremetsast on muutmisel Tirimetsa saanud.

Tõnu õues oli üks härjapaari wanker nähtawal. Selle wõttis ta sõrmede otsa ja ruttas otse Kuldi küla tagant Lassi pere kaudu üle karjamaa wälja Massi nõmme poole.

Salme ja Üüdibe mehed oliwad juba waenlase wäele „tere hommikut“ ütelnud. Seda ei olnud nad agu mitte õiete teinud, nad oleksiwad Tõllu tulemist pidanud ära ootama. Seda edewust pidiwad nad aga pärast kahjuga kahetsema, sest waenlane oli wäga perekas ja külwas selget surma Üüdibe ja Salme meeste sekka.

Kui Tõll seda werist tööd üks silmapilk oli üle waadanud, astus ta wälja, läks waenlaste ligi oma wankri rattaid weeretama.

Kui ta rattaid weeretas, astus ta ise wäikeste sammudega edasi, nagu rehe tallaja hobuste keskel, sinna poole, kus paksem waenlaste salk nähti olewat. Selle tagajärjel langes waenlasi nagu heina wikati ees maha. Aga õnnetus pidi ka tulema. Rataste keeltehargi, ehk kudas sõrulased ise ütlewad: seasuu naga — pulk — läks katki, wõi oli see wälja kukkunud, — wankri tagumised rattad läksiwad hirmsa suure jõuga waenlaste salkadest läbi, wiisiwad Tamera Taawi õue wärawa ja ajad puruks, lõhkusiwad Läätsa Kleemu sauna ja sealauda maani maha, läksid edasi mere wett mööda, kuni wiimaks wette langesiwad, siis weel mere põhjast kiwa kokku rüüstasiwad, kuni jõud lõppes ja seisma jäiwad. Seda paika, kus need rattad palju kiwa oliwad kokku rüüstanud, nimetasiwad sõrulased oma keele leetse- (leili) rahuks täna päewani, sest et Tõllu sõjarattad kange leiliga sinna weealust rahu teinud.

Tõllul oliwad nüüd esimesed rattad wehmriga üksi käes ja ta weeretas neid edasi ja külwas surma waenlaste hulka. Järg oli nii kaugel, et Salme ja Üüdibe mehed juba hõiskasiwad: Ta elagu! Hurraa! Seal pidi jälle õnnetus tulema: rataste põlwe pulk läks katki, esimesed rattad lendasiwad läbi õhu üle Salme kõrtsi, lõhkusiwad Kaeta Karla tuuleweski juureni maha, kündsiwad maapinna segamini, nõnda et sinna paika iialgi enam puu ega rohi ei kaswanud waid sinna järw tekkis, mis praegugi weel näha on.

Tõllu taplemise jõud oli kahanenud, ta weeretas küll weel wehmrit edasi, aga kaugele see ulatas? — Waenlane seda nähes sai julgemaks.

Kui Salme ja Üüdibe mehed seda nägiwad, hakkasiwad nad oma roodusid korrale seadma, sest tänini oliwad nad üksi Tõllu peale lootnud. Korraga tuli weel wiimne õnnetus: Wehmri pulk oli wälja libisenud ja wehmer ei seisnud enam Tõllu peos, waid lipsas peost wälja waenlaste sekka. Kui Tõll seda kummardades läks ära wõtma, tuli jällegi õnnetus, sest üks tugew mees waenlaste hulgast lõi Tõllu pea otsast ära. Tõll sai küll pea warsti maast ülesse wõtta, aga wehmer jäi kadunuks. Ilma peata et tahtnud Tõll waenlastega enam mässata, waie ruttas sõja platsilt ära.

Salme mehed oma naabritega olidwad siiamaani puhanud, nüüd tungisiwad nad uue jõuga waenlase kallale, kelle hulka Tõll küllalt oli harwendanud ja ajasiwad neid põgenema. Kui Salme mehed neid ligi kaks wersta oliwad taga ajanud, seal tuliwad tagant sõrulased neile wastu, nii et waenlane kahe wäe wahele jäi ja oma wiimase mehe kaotas.

Et see soomaa koht oli, mida enne Louka ja Piirandi sooks kutsuti, kus nemad waenlasele wiimast palawat oliwad teinud, siis hakkas rahwas seda sood „Palawaks“ sooks nimetama. Praegu on see nimi natuke muudetud, seda kutsutakse „Palaja sooks.“

Tõll, keda keegi kiire sõdimisega tähele ei pannud, tahtis nüüd Kärla poole rutata, et weel kord oma wiimast tööd, Kärla kirikut, näha. Oma pead kaenlas kandes tõttas ta üle karjamaa, Suurmaa ja Länga külast läbi. Kui ta Kangru pere wärawa juure jõudis, nägi ta pea kaenlast, kudas üks noorik lehma lüpsis; noorik oli, kas meelega või kogemata, oma aluskuue hõlma või saba maha kükitades, et põlwed kuube ei wenitaks, natuke palju üles tõstnud. Seda nägi Tõllu pea kaenlast ja ütles:

„Oi, oi, noorik, kas pole häbi, ise lüpsad lehma ja kuuwalge wäljas!“

Noorik wastas:

„Kas see weel suurem häbi ei ole, kui nii suur mees, nagu sina oled, teed käib ja pead ei olegi otsas. Kuu paistus wõib kogemata pilwede wahelt ilmuda, aga mees ei wõi mitte kogemata oma pead kaenlas kanda.“ Seal oli wort worstiga maksetud.

See wastus äratas Tõllule uueste meele, et tal pead enam otsas ei ole, astus aga siiski edasi. Seal tundis ta südame nõdrust ja ta pea kaenlas hakkas kangeste higistama.

Kui ta Sõõru nõmmest, mis praegu kroonu mets on, läbi Sütema raiesmaa oli jõudnud, seal lõppes tema jõud, jalad läksiwad nõdraks ja ta langes sinna maha.

Esmalt suri tema keha, ja pea elas weel. Kui pea nägi, et keha juba surnud, hüüdis see siis need wiimsed sõnad weel:

„Siia matke mind maha, tamme puud warjaku mu woodit, kadakas kaitsku mu pead. Põhja kuningas peastku mu sugu. Enne ma ei tõuse, kui okaspuu lehti ja lehepuu okkaid kannab.“

Neid wiimaseid sõnu on suu pea küljes pärast keha surma weel nii waljusti hüüdnud, et Taterselja Taawi neid selgeste oma koju kuulnud. See läinud warsti waatama, mis seal pidi olema ja leidnud Tõllu surnud olewat. — —

Üle pea ja kaela läkitas Taawi Sõrwe, kus Tõll surma haawa oli saanud, sõnumeid. Salme mehed oma naabritega oliwad Palaja soos waenlaste kehasid maha matmas. Kui nad need sõnumed Tõllu üle saiwad, oliwad wahwad Salme ja Üüdibe mehed, kelle hulgas ka palju Sõrwe mehi oli, warsti walmis Tõllu matusele tõttama.

Sinnasamasse paika, kus Tõll oli maha langenud, matsiwad nad tema maha.

Tuule kiirusel lendas Tõllu surma sõnum üle Saare-, Sõrwe- ja Muhumaa. Tema surma leinamiseks kandsiwad kõik nimetatud saarte rahwas 30 päewa leinariideid. Naisterahwad, kes ikka suwe ajal punaseid sukasääresid kandsiwad, heitsiwad need kõrwale, lõikasiwad talistel sinistel ja mustadel sukkadel põiad otsast ära ja käisiwad leina ajal ilma sukasäärteta, sest et wõimalik ei olnud, nii ruttu kui tarwis oli, uusi sukasääresid kududa. — Kärla kihelkonna

naisterahwad leidsiwad sukasääred õige head kanda olewat: nõnda kannawad nad täna päewani Suur-Tõllu mälestuseks musti ja siniseid sukasääresi,

M. L. m. s.

17. Tõllu poeg õpib wiiulimängimist.

Saaremaa wägimees Suur-Tõll oli nüüd surnud. Tema hauda wõib igamees, kel lusti on, Sütema raiesmaal Taterselja karjamaa nurgas tammede all näha.

Kui leinaaeg Tõllu surma pärast mööda oli, elas rahwas waikses rahus; sest wiimased waenlaste riismed oliwad Palaja soosse maha maetud.

Tõllu pojast pärast isa surma räägib rahwasuu wäga wähe. Sest walitsus on Eestlaste käest lahkunud, üks sissetunginud wõõras rahwasugu oli neid oma walitsuse alla wõtnud, kes esmalt küll õrnemalt pärast aga raske käega eestlaste üle walitses: neid waewati ränga tööga wäljal.

Kui Tõllu poeg kõik suuremad tööd oli lõpetanud ja mõnikord igawust tundis, olla ta wiiulimängimist igatsenud õppida. Ta teinud enesele ise wiiuli, mis temasugusele suurele mehele paras olnud.

Uduwere külas elanud sel ajal ilmakuulus wiiulimängija nimega Toomas. Selle juure läinud Tõllu poeg mängimist õppima. Toomas oli warsti nõus ja seadis oma wiiuli hääle, mis järele Tõllu poeg ka oma wiiuli pidi seadma. Kui nüüd wiiulid toonis oliwad, pidi Toomas kord tooni astmeid noorele Tõllule näitama: Toomas tõmbas sõrmega wiiuli keelt

TÜ Raamatukogu

ja ütles: sang — (õige), Tõll tõmbas oma korda seda sama keelt ja ütles: sang, (õige), kolmat korda tõmbas Toomas sedasama keelt ja ütles ikka ise suuga: sang — ja taga järele ütles ta keelt nilpsates: oli õige. Nüüd tuli teine keel ette wõtta. Iga kord, kui Toomas sõrmega keelt tõmbas, et hääl wälja kõlas, ütles ta suuga: pung. — Nüüd pidi Tõllu poeg seda järele tegema. Toomas: sang. Poeg: sang, ja nõnda edasi: sang, sang, sang; pung, pung, pung; igakord ütlesiwad nad need sõnad wiiuli häälele järele. Nüüd oli aru käes, et wõib kokku mängida. Oli Toomas mõned korrad ette mänginud, siis oligi õppijal kõik selge. Aga siiski hüüdis Toomas weel kord rõõmutujus: sang, sang, sang; pung, pung, pung, köögi katuuus. „Tiisu Tiiu oli ilus plika, — poiste peale ta waatis ikka. — Kui ta hommikute tuba pühkis, — luua warrega ta nisa nühkis. — Kaunaaa.“ — Et pilli hääled nii ilusti läksiwad, oliwad mängijad nii lapselikku lusti täis, et nende paled rõõmust hiilgasiwad. Kui see katsetükk hästi oli korda läinud, siis wõeti warsti üks päris waltsitükk ette, millele ka oma salm juure oli loodud. Wiiulid wõeti kätte ja siis läks mäng lahti:

1. Eesmäng:

„Tiisu Tiiu oli ilus plika —
Poiste peale ta waatas ikka.
Kui ta hommikute tuba pühkis,
Luua warrega ta nisa nühkis — kaunaaa.“

2. Päris waltsi lugu:

:,: Pooli Hansu, Tooma Tiiu
Tiimu toht oli põrandal :,:

:,: Aber juhkide, marja mattide,
Püksi-lapid olid lahti :,:
:,: Uhtsama — wilewama
Kale Mihkel kaunaaa :,:
:,: Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah.“ :,:

Aga see oli ometi üks mäng olnud, mis üle Saare-, Sõrwe-, Hiiu- ja Muhumaa kõlanud ja kõik nende saarte elanikud eestlased korraga tuhinal tantsima pannud, ja mõnes kohas on see liig rõõm ka kahju teinud, sest mängu tükil olnud nõia wägi, et kas taha, ehk taha mitte, — aga sa pead tantsima. Tahan teile mõnda tükki nimetada, kus rõõm, mis selle mängimise läbi iga ühe sisse tuli, natuke kahju on teinud, sest mis liig, on ikka liig.

Metsa Mihklil olnud rukkitalgul rohkeste rahwast koos; „sirbid lõiknud, wihud heitnud, päikene paistnud kenaste.“ — Peretaat toonud toobriga õlut talgu rahwale keelekasteks. Pillimees istunud kiwi otsas, ülge magu kõik süle täis. Lõikuse töö läks lobinal edasi. Pillimees oli piitsaks, pill ise piitsakeeleks: Juhtus keegi teistest järele jääma, selle kannule jäi pillimees seisma ja mängis ühte järgi lugu: „Til, lil, lil, lippa järele; til, lil, lil, lippa järele.“ ja mängis seda niikaua, kuni mahajääja teistele järele jõudis.

Pillimehe silma oli juba üks teine talguline puutunud, kellele ta oma til, lil, lil jälle pidi mängima; ta ronis sinna poole ja wõttis warsti otsa üles: Til, lil, lil. . . . .

Korraga läks uduwere külas muusika lahti. Nüüd ei olnud enam kellegil aega, häda pärast wõisiwad

lõikajad weel sirbid otseti nabra sisse wisata, pillimees oli oma ülgemao ju ammu maha wisanud ja hüppas aga peale. Kõik talgulised, peale 30 waimu, nagu meelest lahti, tantsiwad ja trallawad, ei ole kellegil aega midagi järele mõtelda, kõik laulawad seda ilusat pilli lugu: „Pooli Hansu Tooma Tiiu, Tiimu toht oli põrandal“ j. n. e. . . . . ja ise wehklewad kätega üle pea ja karjuwad kurgu põhjast ligi seda kallist: „Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsas!“

Wanad mehed, kes ilmaski pole tantsimise tempu katsunud, ei wõinud ka selgi korral teistele järele jõuda, mis pidiwad nad tegema? — Wagusi ei wõi ju ka mitte olla; siis aga seisnud küll paigal ja noogutanud pead pilli takti järele ja kergitanud püksa. Kui kellegil aega oleks olnud seda nalja pealt waadata, mis sel korral sündis, see oleks wist imede imet näinud. Kõige kenam oleks wist wanu mehi ja naisi näha olnud, kes tantsida ei suutnud, kuidas mehed paigal seistes takti järele peaga noogutanud pahema käega rutust püksa kergitanud, paremaga üle pea wehelnud ja ise nii kui jõud wähegi annab, kurgupõhjast kisendanud: „Pooli Hansu, Tooma Tiiu. . . . ja uhtsahtsah, uhtsahtsah . . .“ j. n. e., ma ütlen, see oleks pilt olnud, mis waatamise wäärt; aga kellel oli seks aega? Igaüks pidi ju omast kohast jõudumööda seda pilti laiendama.

Kui nüüd wiimaks mängimine Uduweres seisma jäi, jäiwad kõik talgulised nagu püsti wokid igaüks oma paiga peale seisma ja lõõtsutama. Aga mis nad selle aja sees oliwad teinud? Ära oli tallatud lõikamata wili, lõigatud lademed ja seotud wihud, ka pere-

taadi toodud toobri täis õlut oli ümber wisatud. Pilli mees otsib oma tööriista, ei kusagil, — wiimaks leiab wagude wahelt mõned toru tükid ja ülgemao räbalad. Kõik seda tegi liig rõõm. Ja nõnda sündis see lugu üle kõige Saaremaa ja nende wäiksete saarte peal, mis Saaremaa ligi on; kes seda kõik jõuab rääkida?

Tiisu Tooma pere olnud kõrwe heinamaal heinu küüni panemas; mõlemad küüni otsad heinu täis. Korraga tuleb mängu hääl Uduwerest. Seal ei olnud kellegil enam aega tööd ega tööloomi tähele panna, härjad jooksnud kõige wankritega metsa, pererahwas kõik korraga tantsima, loobiwad kätega heinu üle pea, wehklewad ja wäänawad liikmeid ja ise laulawad nii kui hing annab ikka sedasama: „Pooli Hansu. . . . ja uhtsahtsah," laksutawad käsi kokku, wilistawad ja teewad imet. Kuiwa ilmaga oliwad heinad puru kuiwad, tantsijad tallasiwad heinad puruks, et kui wiimaks pillimäng Uduweres seisma jäi, ja pererahwas tantsimisest puhkas, et heinu wõisiwad küüni panna, siis jäänud poole sääreni paljast pihu ja põrmu maha. Kõige wähemalt paar koormat heinu oli see liig rõõm põrmuks teinud.

Wana Waigu Willemi Wiiuolnud haige, jõud ja rammu ära, ei suuda pead ega jalga oma jõuga teise paika panna, pidi aidetud saama. Aga niipea kui Uduwerest mängu hääl wälja kõlas, pidi ta ju ka tantsima hakkama; mis teha? Rammu otsas, ei saa paiga pealt ära, aga wagusi ei wõi ka olla; muud midagi, kui kergitab teise korra teist otsa, tahab üles tõusta, aga ei saa. Mis muud, kui jalgadega wastu woodi otslauda lugu lööma: Tümp, tümp, tümp,

tümp, tümp, tümp ja ise kisendab nii palju kui hääl annab: Uhtsahtsah, uhtsahtsah, uhtsahtsah. Pooli Hansu Tooma Tiiu . . . . , seal jäi hääl kinni, tümp, tümp jäi seisma, — keha liigutas weel mõned minutid pilli takti järele, — ja siis — oligi surnud. Liig rõõm oli Wiiukesele wiimse silmapilgu kätte toonud.

Möldri Mihklil oliwad wiimased wiljaterad weski kingas, kui korraga pillimäng Uduwerest wälja kõlas. Seal ei olnud sugugi aega, katsus ülewel weskis ka kord: „Pooli Hansu Tooma Tiiu“ ringi lüüa — ei lähe — ruum kitsas — mürinal treppi mööda alla, katsub kätega asja edasi teha: „Tiimu toht oli põrandal.“ — Ei ühtegi, ikka ruum kitsas, — sealt kolinal jälle treppi mööda, kolm astet korraga — üürgades maoli maha, nina ots wastu kiwi, nina nilgi, kärs kässu, nahk narmaskile, liha lible werega. Aga kes sel korral seda wõis tähele panna. Ruttu maast üles, — edasi: „Aber juhkide, marja mattide, püksilapid läksid lahti.“ — Juba Mihkel jälle selili maas, — (plats oli ümargusi kiwa täis) ruttu maast üles, jälle edasi: „Uhtsama, wilewama, Kale Mihkel kaunaaa!“ Weski jooksis tuhat nelja, pärssi pulk oli eest ära pudisenud, pärss langes ratta peale, suits hakkas ülewelt weski uksest wälja woolama, aga kas Mihklil oli aega seda tähele panna, ta wehkles kõigest wäest kätega üle pea, hüppas üle weski wehmri otsa ühele ja teisele poole ja kisendas kõigest hingest: „Uhtsahtsah, uhtsahtsas, uhtsahtsah, uhtsahtsaaa!“ — Juba weski põleb, tuli tuleb weski ülewelt uksest loitades wälja, aga Mihkel tantsib ja trallab edasi. — Nüüd waikis Uduwere pilli hääl ja Mihkel oleks wõinud

muidu lõõtsutades hinge tõmmata, aga suits tahtis ta ära lämmatada. — Tuuleweski põles maani maha. — Liig rõõm oli weskikesele wiimse tunni toonud.

Olgu niipalju neist õnnetustest räägitud, mis see pillimäng liia rõõmu läbi Saaremaal ja ümber kaudu saarte peal sel korral sünnitas. H. A. t.

18. Poeg ja Matsi Jaagu pruut.

Kudas abieluga wana Saaremaa eestlaste juures just lugu on olnud, see on rahwaraamatus wäga segaselt üles pandud, nõnda et raske on sest õiget aru saada. Et see aga lojuste wiisil ilma wähema seaduseta oleks olnud, nagu sissetunginud rahwatargad seda heameelega tahaksiwad seletada, selle kohta on rahwaraamatus tunnistust leida. — Paneme siia paar lugu siis ülesse:

Kui noor Tõll Uduwere külast, kus nad Wiiuli Toomaga nii mõnusalt pilli oliwad mänginud, ära lahkus, läks ta Kihelkonna poole, kuhu ta esimese kiriku ehitanud. Alutaguse külas Keidu pere wärawa taga tuli Matsi Jaagu pruut talle wastu, kes pruutandeid korjas. See laulis noorele Tõllule laulu ette, mida ta igaühele pidi laulma, kelle käest ta andeid nõudis: Laulu kõõrutati imeilusal rahwawiisil ja sõnad oliwad nii:

„Minu armas, Ent
Usu aga mind.
Mina sind ei peta
Ärasamind nüüdilmajäta
Unusta kõik paha,

Anna mulle raha.
Pole sinul raha,
Ära mõtle paha.
Toime saad sa küll,
Aitab lamba vill."

Et noor Tõll selle laulu järele pruudile midagi ei annud, hakkas ta ähwardades laulma:

„Minu armas, Ent
Sa ei usu mind.
Mina wõin sind petta,
Kõigest ilma jätta.
Sinu sitke süda,
Toob lambalauta häda.
Kana su kausist söögu,
Kass su kausist joogu.
Tulgu sulle tuhat tõbe,
Mina olen nobe."

Et see laul sugugi noorele Tõllule meelepärast ei olnud, on ju iseenesestki mõista, siiski ei pahandanud ta mitte, waid tal oli hale meel pruudi pärast ja õpetas, kuidas pruut teist wiisi ilma inetuma lauluta wõib andeid korjata ja palju rohkem saada, kui niisuguse lauluga.

Tõllu poeg andis pruudile ühe suure sarwe, mida ta iseenese tarwis oli teinud, mille sees ta üht pulbrit hoidis. Kes seda ninasse nuuskas, see sai hea tuju. Seda pulbrit käskis noor Tõll igaühele nuusutada anda, kelle käest ta andeid nõuab.

See nõu oli wäga hea, sest pruut wõis nüüd ilma lauluta palju rohkem andeid korjata, kui endise inetu laulu eest iialgi sai. Kui aga keegi nuusutusega liiale läks, siis tuli see pruudile kahjuks, sest

nuusutaja sai uniseks ja jäi warsti magama, ja pruut jäi ilma andeta.

Et nüüd pruut sel wiisil rohkeste andeid saab, seda teadis noor Tõll ette ära, sellepärast käskis ta pruuti üht naist esikuks wõtta, kes korjatud andeid aitaks kanda ja pruudi asemel eeskõnesid pidada. Pruut pidi seda pulbri sarwe kandma, mis nagu tubli karjapasun oli. Sarwe pidi pruut ise selleaegse pikkusemõõdu järele mõõtma, mis nõnda pikk oli: üks aet'-waks, üks-waks, üks aet'-waks, üks sääse-waks ja üks nüss. Seda sarwe pidi pruut kaenlas kandma.

Sest ajast hakkasiwad pruudid esikuga seltsis pruutimas, see on: pruutandeid korjamas käima, mis pruuki praegugi weel Sõrwemaal, Kärlal ja mõnes muus paigas leitakse.

Et aga pulber ära ei lõpeks, sest ega sellest sarwe täiest, mis noor Tõll Matsi Jaagu pruudile andis, kõik Saaremaa pruudid osa ei wõinud saada, sellepärast õpetas noor Tõll Uduwere Wiiuli-Toomale tarkust, neid rohtusid tundma, millest niisugust pulbrit tehakse. Selle läbi sai Wiiuli Toomas weel kuulsamaks, kui ta oma mängimise pärast ju enne oli. Seda „pruut pulbrit" pidi igaüks pruut Wiiuli-Tooma käest ühe magusa musu eest lunastama.

Sest ajast andis rahwas Wiiuli-Toomale teise aunime weel juure: „Pruutmusu Toomas." Selle pulbri asemele on pärast Ameerika tubaks astunud, mida meieaegsed pruudid uhkete tooside seest igaühele nuusutada annawad.

„Pruutimine" on Saaremaa Eesti pruutidel weel tänapäewani wiisiks. P. L. m. s.

19. Kõnnu Mari surm.

Ilusal pühapäewal, keset lehekuud istus Kõnnu Kaarli noorik Mari toas ja suges pead. Korraga näeb ta oma noort lehma karjamaalt tulles õue wärawast mööda minewat, suur kari sõnnisi ja noori härgi jooksewad järele. „Lehmal ind!“*) hüüab ta iseenese ette. Majarahwas oli kõik Mustjala kirikusse läinud. Ehmatusega ei tulnud tal meelegi mütsi pähe panna. Kartus, et tema noore lehmale kahju sünniks kui sõnnid teda maha tallawad, sundis teda järele jooksma, mis ta ilma mütsita tegi.

Kui ta lehma „inna“ järele jookstes Kõnnu Reo metsa oli jõudnud, kus üks tee teisest üle läheb, mis paika sellepärast „Reo-rist-tee“ kutsuti, seal tuli hulk rahwast Mustjala kirikust koju poole, kelle wastu Mari lehma „inna“ järele jooksis. Kõik kirikulised tundsiwad, et ta mehe naine oli.

Seda noort naist ilma katmata peaga nähjes, ehmatasiwad kõik hirmsaste ära, nagu oleksiwad nad äkitselt tulekahju eneste ees näinud. Nagu tulekahjule weega appi jookstakse, nõnda jooksis kõik see rahwas selle noore naise peale kiwidega ja tapsiwad tema sinnasamasse paika ära. Ruttu kanti puid ja oksi kokku ja põletasiwad tema keha sealsamas ära.

Et neil küll kahju oli üht noort inimest kaotada, siiski oliwad nemad oma wana usu järele oma tööga

*) Sõnaga „ind“ tähendab Saaremaal rahwas seda, kui wahest sõnnid ehk noored kabu härjad summas lehma järele hakkawad jooksma. Ka arwab ebausklik rahwas juhtumise korral, et seesugune lehm peab äranõiutud olema.

wäga rahul, nagu oleksiwad nad põlewa maja juures tule üle wõimust saanud.

Sest ajast wõttis rahwas wiisiks: igaüks, kes sest paigast, kus see noorik surmatud ja ta keha ärapõletatud sai, mööda läks, wiskas oksa ehk pulga sinna paika maha. Kui risuhunik suureks oli saanud, siis põletati ta ära, aga aegamööda korjas risuhunik jälle põletamise wääriliseks. Seda hunikut, mida „Reo-rist-tee risuks“ kutsuti, olen ise enam kui 30 aasta eest näinud. Oli kena kogu koos. Kas sinna nüüd weel oksi wisatakse, seda ei wõi ma mitte julgeste ütelda. M. T. r. k.

20. Öru Tiis.

Öru külas*) elanud wanal ajal üks talu peremees, kelle nimi Tiis olnud. Oma mehise julge meele, kindla pealehakkamise ja suure rikkuse pärast olnud ta omal ajal tähtjas mees, kellest rahwasuu weel mõnda tükki kõneleb. Ühte jutustan ma sellepärast, et see wanade saarlastemaal kombel abielu pühakspidamist awaldab ja natuke Suur-Tõllu elu meelde tuletab.

Öru Tiis olnud omal ajal küll wäga rikkas mees aga siiski mitte uhke ega kõrgimeeleline. Oma pere walitsemist pidanud ta waljuste õiges korras, ise olnud tubli ja kõwa töötegija, kes mitte üksi peret ei juhatanud, waid oli töö kallal ise esimene hakkama ja wiimane lõpetama.

*) Öru küla on Pidula wallas, Kihelkonna kirikkonnas ja on Kärla kirikult arwata 7 wersta loode pool, suure metsa sees.

Tiisule tulnud wanas eas see kentsakas äpardus, et ta oma ümardajaga lapse saanud; kas see tütar wõi poeg olnud, ei ole mitte teada. Mis kohus selle töö eest Tiisule trahwi wõis peale panna, seda teadis Tiis niisama hästi kui kohtumõistjad, see on: Tiis pidi selle eest, et tal oma naine oli ja siiski tüdruku ära narrinud, kiwidega surmatud saama. Kui kohtu otsus Tiisule ette loeti, ütles ta:

„See on küll õige ja teie teete seaduse järele, et mind kiwidega lasete surmata, aga see ei saada suuremat kasu, kui et teiste kergemeelsetele hirmuks on, selle kurja töö eest. Kui teie aga mind elusse jätate, luban ma teile, et Tõllust pooleli jäänud Keerula (Kerla) kiriku oma kuluga ülesse ehitan, ja raha, mis mul weel peaks üle jääma, luban ma poole Keerula kirikule raudwaraks."

Pika nõupidamise ja läbirääkimise järele sai Tiis wiimaks otsuse, et wõib siis elusse jääda, kui pooleli jäänud Keerula kiriku täiesti walmis ehitab ja ülejäänud warast poole sellele kirikule raudwaraks annab.

Tiis tundis enese õnneliku olewat, et weel wõis elada ja kirikut ehitada; ta pidas oma lubamist, ehitas Keerula kiriku walmis, mis Tõll Sõrwe sõtta minnes, kuhu ta suri, pooleli oli jätnud. Rahast, mis Tiisul kirikuehitamisest weel järele jäänud, andis ta poole osa sellele kirikule raudwaraks.

Sellest on Kerla kiriku raha siginema hakanud ja on mõistliku walitsemisega nii kaugele tõusnud, et küll kirik 1842 aastal uueste ehitud walmis sai, siiski Kerla kogudusele seda iialgi ette ei tule, et kirku ehi-

tuse eest kopikat wäljaanda, ehk küll kirik iga kolme aasta pärast nõnda saab parandatud, et nagu uus wälja paitab.

Kui kirik walmis sai, läks Tiis rahulise südamega koju, jäi aga lühikese aja järele põduraks ja arwas oma päewade aru täis saawat. Ühel päewal läks ta ilma kellegi nägemata kõrwe heinamaale ja mattis oma wiimase raha waranduse sellesama küüni lähedale, kus Uduwere muusika järele kord tantsides heinu tallati, ühe mädanud kase kännu sisse ära. Kui ta tagasi tulnud, olla ta „teinepool“ ta tulemist näinud. Peale selle olla Tiis haigeks jäänud ja mõne päewa kannatamise järele ka ära surnud.

Pärast Tiisu surma otsiti asjata ta raha järele; arwati küll, et see kõrwe heinamaal pidi olema, aga ei leitud siiski üles. Kaua aja järele on Tiisu poja pojapoeg selle raha küll üles leidnud, aga sest pole ta majapidamisele mingisugust õnne, waid enam ikka õnnetust tulnud, sest mitmesugust äpardust on sest rahaleidmisest saadik Tiisu koha ja majapidamisele tõusnud, selle järele wiimaks puudus majale nii liginenud, et ilma hõbedase kuuliga laskmata taganemise peale sugugi ei tahtnud mõtelda.

Neist wiimseist tükkidest wõime aimata, et Saaremaa wana paganarahwa juures omal ajal ja omal kombel abielu wäga suure au sees on peetud, et selle rikkumine surma wäärt süüks on arwatud. Seda ma ei ole tänini weel mitte kuulnud, et ristiusu rahwa juures kuskil pool abielu seaduse wastu eksinud meeste- wõi naisterahwas surmaga on karistatud. See kange karistuskomme ulatas wist pagana põlwesse, mis ajast see karistus aega mööda kadus.

Et wanad saarlased kõik oma surnud ära on põletanud, nagu neist wiimseist juttudest kuuleme, seda pole kuskilt mujalt kuulda. Seda wõib aga arwata, et üksi seadusest üleastujate kehadega seda tehti.

P. L. m. s.

Sisu:

1. Suur-Tõllu mõis 5
2. Tõldemägi 8
3. Sõda Sõrwemaal 9
4. Suur-Tõll ehitab sauna 15
5. Wanapoiss tahab Saaremaale põrgut ehitada . . . 17
6. Hoo- ehk hobuse kiwi 22
7. Suur-Tõllu puhkamine Hirmuste mäel 24
8. Suur-Tõll peastab Salme mehed merehädast 27
9. Pireti Surm ja Suur-Tõllu lesepõlw 30
10. Tõll, Tõllu poeg ja Leiger 31
11. Tõll ehitab Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikut . . 32
12. Noor „wanapoiss“ ehk Kurit 34
13. Keina kiriku ehitus Hiiumaal 38
14. Kaks nurjaläinud ehitust 40
15. Kärla ja Kaarma kiriku ehitamisest 42
16. Sõda Massi nõmmes. Suur-Tõllu surm 45
17. Tõllu poeg õpib wiiulimängimist 51
18. Poeg ja Matsi Jaagu pruut 58
19. Kõnnu Mari surm 60
20. Öru Tiis 61

A
59 759
199678

Gustav Pihlakas'
kirjastusel ilmunud raamatu

ED. BORNHÖHE — Robinson'i imelikud juhtumised r
„ „ — Reinuvader Rebane.
„ „ — Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri vi
M. J. EISEN — Kavala Hansu ja Vanapagana lu
A. BESANT — Elu mõistatus.
Uus Egiptuse, Persia ja Kaldea tarkade unenägude seletaja.

NÕUDKE VAREM ILMUNUD RAAMATUTE NIMEKIRJA.

Paberikaupade, köitmise- ja lineerimisetööstus.

Kontoraamatuid igas liniatuuris.
Kopeerraamatuid.
Registraatoreid.
Kiirõmblejaid.
Aktikaani.
Kaustikuid.
Dokumentide mappe.
Teadaannete lehti igas kaustas.
Kirjablokke.
Block-notes.
Paberikorve.
Ilupaberid karpides (Papeteriid).
Postpaberid liht ja linaseid.
Postkaardi- ja amateuralbumeid suures valikus.